

‘DE FEMINIST BEPAALT?’

De invloed van de actiegroepen Man Vrouw Maatschappij en Dolle Mina op wettelijke hervormingen ter bevordering van de emancipatie van de vrouw tussen 1968 en 1981.

Daniëlle Bijl

6252818

MA-Thesis Geschiedenis van Politiek en Maatschappij

Dr. Chris Hietland

20 juni 2022

Woordenaantal: 12.819

Samenvatting

Joke Smit luidde met haar artikel ‘Het onbehangen van de vrouw’ in 1967 de tweede feministische golf in Nederland in. Na de verwerving van het kiesrecht voor vrouwen had de emancipatie van de vrouw stilgestaan en daar moest volgens Smit en vele andere vrouwen verandering in komen. In dit onderzoek vergelijk ik de twee belangrijkste actiegroepen van de tweede feministische golf: Man Vrouw Maatschappij en Dolle Mina en hun invloed op wettelijke hervormingen.

Deze vergelijking doe ik aan de hand van drie beleidsterreinen, namelijk het Emancipatiebeleid, Wet gelijk loon voor mannen en vrouwen en Wet afbreking zwangerschap. Ik beargumenteer dat Dolle Mina en Man Vrouw Maatschappij via verschillende strategieën vergelijkbare doelen hadden en door deze verschillen elkaar aanvulden in de strijd voor de emancipatie van de vrouw. Dit doe ik aan de hand van de theorie van macht van politicoloog Steven Lukes en de theorie over de totstandkoming van de politieke agenda van politicoloog John Kingdon. Doordat Dolle Mina en Man Vrouw Maatschappij op verschillende wijzen invloed op de politieke agenda uitoefenden versterkten zij elkaar.

Dit blijkt uit een historisch bronnenonderzoek naar bronnen uit de archieven van Dolle Mina en Man Vrouw Maatschappij, zoals notulen van vergaderingen, documentatie, statuten en stukken betreffende acties. De invloed op de politiek onderzoek ik door gebruik te maken van kamerstukken en handelingen van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal. Een vergelijkend onderzoek naar deze twee belangrijke actiegroepen laat zien dat de tweede feministische golf gedeeltelijk succesvol is geweest, maar dat de emancipatie van de vrouw nog niet voltooid is.

Keywords: tweede feministische golf, Man Vrouw Maatschappij, Dolle Mina, invloed, abortus, emancipatie, Steven Lukes, John Kingdon.

Inhoudsopgave

Samenvatting.....	1
Inleiding	3
Historiografie.....	4
Theorie.....	5
Methode.....	7
Hoofdstuk 1: ‘Elitaire damesvereniging vs. provocerende studenten’	10
Historische context.....	10
Man Vrouw Maatschappij	11
Dolle Mina.....	14
Conclusie	17
Hoofdstuk 2: ‘Van leuzen roepen op straat tot netwerken in de Kamer’	18
Op de vrouw af (1970) – Dolle Mina & MVM.....	18
Emancipatiebeleid (1974) – MVM.....	20
Wet gelijk loon (1975) - MVM & Dolle Mina.....	21
Wet Afbreking Zwangerschap (1981) – Dolle Mina & MVM.....	23
Conclusie	25
Hoofdstuk 3: ‘Politiek beleid is beïnvloedbaar?’	26
Emancipatiebeleid	26
Wet gelijk loon	29
Wet afbreking zwangerschap	31
Conclusie	34
Conclusie	36
Bibliografie.....	40
Primaire bronnen	40
Literatuur	42

Inleiding

In 2003 zei Aart Jan de Geus, toenmalige minister van Sociale Zaken en Emancipatie, dat de emancipatie was voltooid. De portefeuille van Vrouwenemancipatie zou niet meer nodig zijn in het volgende kabinet.¹ De overheid moest alleen maar emancipatie in het beleid van de verschillende ministeries betrekken.² De Geus bleek ongelijk te hebben: bijna twintig jaar later is een vierde feministische golf nog steeds nodig. Bijvoorbeeld omdat 36% van de Nederlandse vrouwen te weinig geld heeft om zichzelf te onderhouden.³ Meer dan vijftig jaar geleden kwam Joke Smit in 1967 in haar artikel ‘Het onbehagen bij de vrouw’ tot de conclusie dat de emancipatie van de vrouw nog een lange weg te gaan had. Dit artikel luidde het begin van de tweede feministische golf in Nederland in. Deze loopt vanaf het eind van de jaren zestig tot en met de jaren tachtig.⁴ Wat heeft deze tweede feministische golf bereikt?

Dit onderzoek gaat in op twee specifieke actiegroepen binnen de tweede feministische golf in Nederland, namelijk Man Vrouw Maatschappij (MVM) en Dolle Mina. De Dolle Mina’s zijn de bekendste actiegroep van de twee. Ze staan bekend om hun ludieke en radicale protestacties, zoals de bezetting van het opleidingsinstituut Nijenrode op 23 januari 1970.⁵ MVM koos daarentegen voor de parlementaire route en hun feminisme was minder radicaal.⁶ Uiteindelijk werkten beide groepen naar dezelfde uitkomst, maar via andere wegen.⁷ Hebben die wegen verschil gemaakt in de uitkomst? Ergo: Hoe had Man Vrouw Maatschappij invloed op de wettelijke hervormingen ter bevordering van de emancipatie van de vrouw ten opzichte van Dolle Mina tussen 1968 en 1981 in Nederland?

Deze vraag beantwoord ik met behulp van drie deelvragen. De eerste deelvraag is: ‘wat waren de standpunten van zowel MVM als Dolle Mina?’ Hoe zaten de organisaties in elkaar? De tweede deelvraag gaat in op de acties die de twee actiegroepen hebben ondernomen om invloed uit te oefenen op de overheid. Dit kan gaan om protesten in de publieke ruimte, maar ook om lobby bij verschillende politieke partijen. De derde deelvraag is: ‘welke invloed van beide actiegroepen is af te leiden uit parlementaire documenten?’

¹ NRC, ‘Emancipatie van vrouwen is volgens De Geus voltooid’, (17-11-2003)

<https://www.nrc.nl/nieuws/2003/11/17/emancipatie-van-vrouwen-is-volgens-de-geus-voltooid-7662406-a622510> (24-01-2022).

² De Groene Amsterdammer ‘Haan De Geus kraait: het komt vanzelf goed’, (29-11-2003)
<https://www.groene.nl/artikel/haan-de-geus-kraait-het-komt-vanzelf-goed> (24-01-2022).

³ Sociaal en Cultureel Planbureau, ‘Hoeveel vrouwen zijn economisch zelfstandig?’, (11-12-2020)
<https://digitaal.scp.nl/emancipatiemonitor2020/hoeveel-vrouwen-zijn-economisch-zelfstandig> (24-01-2022).

⁴ Anneke van (Johanna) Doorne-Huiskes e.a., *Van privéprobleem tot overheidszorg: emancipatiebeleid in Nederland* (Zoetermeer 2017) 54.

⁵ Vilan Van de Loo, *De vrouw beslist: de tweede feministische golf in Nederland* (Wormer 2005) 85.

⁶ Agnes van Steen, ‘De vergeten actiegroep Man Vrouw Maatschappij’, *Leidschrift: Vrijheid, gelijkheid, zusterschap. De tweede feministische golf* 30 (2015) 31–52, aldaar 32,36.

⁷ Van de Loo, *De vrouw beslist*, 82.

Historiografie

Binnen de Nederlandse historiografie hebben academici voornamelijk oppervlakkig geschreven over de invloed van de tweede feministische golf. De focus ligt grotendeels op een beschrijving van gebeurtenissen. De auteurs zien invloed als effectiviteit, zoals historica Anneke Ribberink. Zij concludeert dat de tweede feministische golf in Nederland ‘het er niet slecht van af heeft gebracht’⁸ na een analyse van drie belangrijke momenten tijdens de golf. Tussen 1960 en 2001 is veel veranderd, maar Ribberink rekent het feministen aan dat zij geen effectieve machtsorganen hebben opgebouwd. Hiermee doelt zij op een vrouwenorganisatie gelijk aan een vakbond.⁹

Politologen Inge Bleijenbergh, Marieke van den Brink, Jantine Oldersma en Conny Roggeband pleitten juist dat Nederland voorliep met institutionaliseren van vrouwenemancipatiebeleid. De sterke Nederlandse vrouwenbeweging en de vrouwen in het parlement zorgden voor een snelle invoering van emancipatiebeleid; een succesvolle tweede feministische golf.¹⁰ Daarentegen oordeelt politicoloog Henriëtte van Rossum hard over de feministische actiegroepen. De vrouwenbewegingen konden de overheid binnendringen, maar van de doelstellingen werden weinig bereikt. Het waren vooral mooie woorden.¹¹ Aan de ene kant zijn Ribberink en Bleijenbergh e.a. dus overwegend positief vanuit een internationaal en historisch perspectief, terwijl Van Rossum vanuit de feministische organisaties zelf redeneert en concludeert dat weinig van hun doelstellingen behaald zijn.

Binnen de feministische literatuur worden een aantal exogene factoren genoemd die bepalend zijn voor het succes van feministische bewegingen. Politologen Inge Bleijenbergh en Conny Roggebrand beargumenteren dat twee of meer factoren van de ‘triangle of empowerment’ zorgen voor grotere kans op een succesvolle beleidsverandering. De eerste factor is, vrouwelijke Tweede Kamerleden die zich inzetten voor beleidsverandering. De tweede factor is welke invloed de feministische organisatie kan uitoefenen op specifieke partijen en directe actie van feministische organisaties. De derde factor is de oprichting en het bestaan van overheidsorganisaties voor vrouwenemancipatie.¹²

⁸ Anneke Ribberink, ‘De tegenstrijdige impact van de tweede feministische golf’, *Nieuwste Tijd* 1 (2001) 2, 21-37, aldaar 33.

⁹ Ribberink, ‘De tegenstrijdige impact van de tweede feministische golf’, 34.

¹⁰ I. L. Bleijenbergh e.a., ‘Een nieuwe onderzoeksagenda? Emancipatiebeleid, mainstreaming en ongelijkheden vanuit internationaal perspectief’, *Tijdschrift voor Genderstudies* 3 (2009) aldaar 2.

¹¹ Henriëtte van Rossum, ‘De gesubsidieerde revolutie?’: *de ontwikkeling van de Nederlandse vrouwenbeweging van 1968 tot 1989* (Oosterbeek 1991) 179.

¹² Inge Bleijenbergh en Conny Roggeband, ‘Equality machineries matter: The impact of women’s political pressure on European social-care policies’, *Social Politics* 14 (2007) 437–459, aldaar 439–440.

Binnen de internationale literatuur is de invloed van feministen wel onderzocht, bijvoorbeeld door historica Sara Evans. Evans beschrijft de opkomst van de vrouwenbeweging in de Verenigde Staten en hoe feministische organisaties door middel van lobby, participatie en collectieve actie, verandering teweegbrachten.¹³ In een artikel over de tweede feministische golf in Chili beargumenteert politicoloog Susan Franceschet dat de politieke partijen in Chili sociale bewegingen, zoals de vrouwenbeweging, nodig hadden vanwege hun organisatorische capaciteiten na de dictatuur. Hierdoor konden feministische activisten veel invloed uitoefenen op nieuw beleid.¹⁴ Het succes van vrouwenbewegingen in verschillende landen is erg contextafhankelijk en per land zijn er verschillende groeperingen. Er is dus niet zoiets als het succes van de tweede feministische golf. Het historische debat draait meer om het 'hoe'. Op welke manier probeerde de nationale bewegingen verandering teweeg te brengen?

Binnen de literatuur over de tweede feministische golf in Nederland worden de twee feministische organisaties met elkaar vergeleken op hun karakter, standpunten en populariteit.¹⁵ MVM waren vooral vrouwen van de vooroorlogse 'stille generatie', terwijl Dolle Mina's naoorlogse babyboomers waren.¹⁶ Het conventionele lobbyen wordt afgezet tegenover nieuwe actiemethodes en rebellie.¹⁷ Ook is er een debat rondom het succes van de tweede feministische golf. Er mist echter nog een blik op de invloed die beide bewegingen hebben gehad op wettelijke hervormingen; dit vanuit een historisch vergelijkend perspectief. Door MVM en Dolle Mina te vergelijken kan aandacht worden geschonken aan de specifieke manieren waarop de twee actiegroepen invloed wilden uitoefenen in plaats van de feministische beweging als geheel te nemen. Hierbij liggen theorieën over macht en *agenda-setting* ten grondslag aan dit onderzoek. Dit nieuwe Nederlandse perspectief kan een aanzet geven om landen met elkaar te vergelijken en tot inzicht te komen welke factoren van belang zijn geweest in het uitoefenen van invloed tijdens de tweede feministische golf.

Theorie

Invloed en macht zijn twee kanten van dezelfde munt. Macht is een vermogen. Wanneer dat vermogen wordt gebruikt om eigen belangen te bewerkstelligen, heet dat invloed, volgens

¹³ Sara Evans, *Tidal wave: How women changed America at century's end* (New York 2010) 4–8.

¹⁴ Susan Franceschet, 'Explaining Social Movement Outcomes: Collective Action Frames and Strategic Choices in First- and Second-Wave Feminism in Chile', *Comparative Political Studies* 37 (2004) 499–530, aldaar 507.

¹⁵ Van de Loo, *De vrouw beslist*, 36–37.

¹⁶ Anneke Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters: een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM), 1968-1973* (Hilversum 1998) 19.

¹⁷ Linda Duits, *Dolle mythes: een frisse factcheck van feminisme toen en nu* (Amsterdam 2017) 32–34.

bestuurskundige Leo Huberts.¹⁸ Eén van de methodes voor dit onderzoek is van Huberts waardoor voor deze definitie is gekozen. Voortvloeiend uit deze definitie van macht volgt dat een theorie van macht ten grondslag ligt aan dit onderzoek. Ook is het een vernieuwende blik binnen de feministische literatuur waar weinig gebruik wordt gemaakt van theorieën van macht. Hiervoor gebruik ik de *Three-Dimensional View of Power* van politicoloog Steven Lukes. Deze derde dimensie is een aanvulling op eerdere theorieën van macht die Lukes de eerste en tweede dimensie noemt. De *one-dimensional view* gaat ervan uit dat A zodanige macht heeft over B dat A B iets kan laten doen, wat B anders niet zou doen. Om macht te identificeren wordt *decision-making* bestudeerd. Deze beslissingen hebben betrekking op zichtbaar conflict.¹⁹ Dit is terug te zien in het conflict rondom het Emancipatiebeleid waarbij de MVM door middel van een briefkaartenactie probeerde druk uit te oefenen op Den Haag, wat uiteindelijk succesvol bleek te zijn.²⁰

De *Two-Dimensional View* bekritiseert de eerste dimensie, omdat A al bij voorbaat B kan verhinderen in het aan de orde brengen van problemen en dat is ook macht. Invloed bestaat wanneer A, zonder bedreiging, de koers van B kan veranderen. Dit betekent dat zowel *decision-making* als *non-decisionmaking* bestudeerd dienen te worden. De niet-besluitvorming houdt in dat het verlangen voor verandering al uitgedoofd wordt, voordat dit verlangen überhaupt geuit werd. Het is belangrijk om potentiële keuzes te identificeren, aangezien *non-decisionmaking* voorkomt dat het echte problemen worden.²¹ Het *non-decisionmaking* is lastig om in de casus van deze scriptie aan te wijzen, aangezien *non-decisionmaking* over sub-politieke klachten gaat en zowel de MVM als de Dolle Mina's opereren binnen de politieke sfeer. Een eventueel voorbeeld zou zijn dat de Dolle Mina's werkelijke emancipatie van de vrouw alleen binnen een socialistische maatschappij verwezenlijkt zagen. Dit potentiële probleem is nooit op de politieke agenda gekomen.²²

De *Three-Dimensional View* voegt toe aan de tweede dimensie dat niet alle macht draait om keuzes van individuen. Keuzes zijn namelijk intentioneel, terwijl sommige potentiële problemen ook door inactiviteit, sociale structuren of instituties niet op de politieke agenda worden gezet. Daarnaast sturen individuen niet alleen de politieke agenda, collectieve actie en het systeem sturen deze ook.²³ Ten tweede heeft A enerzijds macht over B ten tijde van conflict,

¹⁸ L.W.J.C. Huberts, 'Moraal en Macht: Integriteit en kwaliteit van besturen in theorie en praktijk' (Amsterdam 2019) 15-17.

¹⁹ Steven Lukes, *Power: A Radical View* (London 2004) 16-19.

²⁰ Doorne-Huiskes e.a., *Van privéprobleem tot overheidszorg*, 62-63.

²¹ Lukes, *Power*, 20-23.

²² Doorne-Huiskes e.a., *Van privéprobleem tot overheidszorg*, 67.

²³ Lukes, *Power*, 25-26.

anderzijds kan A de wensen van B beïnvloeden.²⁴ Dit betekent dat als er geen conflict of beklag is, er niet altijd consensus is. Macht kan worden ingezet om de percepties van mensen te vormen, zodat zij geen klachten kunnen vormen.²⁵

De tweede en derde dimensie impliceren dat *nondecision- en decisionmaking* de politieke agenda bepalen. Degene met macht speelt hier een bepalende factor in, maar binnen een democratie ligt deze macht niet bij enkele personen. Hoe komt dan uiteindelijk de politieke agenda tot stand? Politicoloog John Kingdon heeft een raamwerk ontwikkeld hoe de politieke agenda bepaald wordt door middel van drie stromen. Dit zijn de probleemstroom, de politieke stroom en de beleidsstroom. De probleemstroom gaat over publieke problemen waar overheidsactie voor nodig wordt geacht. Beleidsmakers worden zich bewust van deze problemen door crisissen of feedback op het bestaande systeem. De politieke stroom bestaat uit de nationale sfeer, het verloop van politici en lobbyorganisaties. De beleidsstroom verwijst naar de experts die oplossingen voor problemen proberen te vinden. Deze drie stromen staan los van elkaar en raken elkaar op een bepaald punt in de tijd, beleidsopeningen genoemd. Sleutelactoren kunnen gebruik maken van deze beleidsopeningen om problemen op de politieke agenda te zetten.²⁶

Deze theorieën verklaren hoe macht gebruikt kan worden om beleid en de politieke agenda te vormen. De theorie van Lukes is een verklarende theorie van macht en invloed. Deze theorie verklaart waar macht ligt en dat macht niet alleen bij individuen ligt. Structuren bepalen vaak wie wanneer invloed kan uitoefenen. Dit komt terug in de conclusie van dit onderzoek. De theorie van Kingdon helpt te verklaren waar MVM en de Dolle Mina invloed op uit probeerden te oefenen om zo hun actiepunten op de politieke agenda te krijgen. Op verschillende manieren oefenden beide actiegroepen invloed uit op de verschillende stromen om zo een beleidsopeningen te creëren. Dit is terug te zien in zowel hoofdstuk 2 als in hoofdstuk 3.

Methode

Mijn methode is gebaseerd op het model van politicoloog en bestuurskundige Leo Huberts, zoals weergegeven door politicoloog Marc Hooghe.²⁷ Dit combineer ik met de factoren die

²⁴ Lukes, *Power*, 27.

²⁵ Ibidem, 28.

²⁶ Michael Howlett, M. Ramesh en Anthony Perl, *Studying public policy: policy cycles & policy subsystems* (Ontario 2009) 103–104.

²⁷ Marc Hooghe, 'De invloed van de milieubeweging op het milieubeleid : Neo-corporatisme of culturele vernieuwing?', *Res Publica* 37 (1995) 1, 93–108, aldaar 94.

academica Irina Bakhtadze van belang acht voor het uitoefenen van invloed door belangengroepen²⁸. Deze combinatie van methodes is nodig, aangezien een eenduidige methode van invloed op beleid zonder empirisch onderzoek niet bestaat. Daarnaast geeft een combinatie een completer beeld van het proces van invloed hebben.

De eerste stap van het model van Huberts is nagaan wat het oorspronkelijke voorstel was van de beleidsverantwoordelijke. De tweede stap is nagaan welke groepen daartegen protesteerden of het voorstel wilden beïnvloeden. Als laatste stap onderzoek ik of de opvattingen van de beleidsverantwoordelijke in die richting zijn geëvolueerd. Dit model gaat uit van een ideaaltypische situatie waar de werkelijkheid regelmatig van afwijkt. Ook gaat het model voorbij aan eventuele onafhankelijke factoren die van invloed zijn, zoals economische bezuinigingen. Deze overwegingen zijn belangrijk om mee te nemen in de analyse.

De factoren van Bakhtadze zijn: de grootte van de groep, de significantie van de problemen en de drijfveren die de collectieve acties met zich meebrengen. Ook spelen de middelen van een groep een rol, zoals geldmiddelen, netwerk, goede strategie en sterke leiders.²⁹ De factoren die zij vaststelt zijn gebaseerd op belangengroepen in de Verenigde Staten en zullen daarom niet altijd overeenkomen met de situatie in Nederland.

In hoofdstuk 1 zet ik eerst de factoren van Bakhtadze voor zowel MVM als Dolle Mina uiteen, oftewel de grootte van de organisaties, hun middelen, drijfveren en significantie van de problemen. Hieruit volgt ook een antwoord op de eerste deelvraag: ‘Wat waren de standpunten van Dolle Mina en MVM?’ met als subvraag: ‘Hoe waren de actiegroepen georganiseerd?’ Hieraan liggen de bronnen uit de archieven van MVM en Dolle Mina ten grondslag. Dit gaat dan om ledenlijsten, notulen van ledenvergaderingen, statuten en stukken betreffende georganiseerde acties. Waar MVM een goed georganiseerde groep was, was Dolle Mina dat daarentegen niet. Het zal lastig zijn om daarbij precies de factoren van Bakhtadze, zoals grootte van de organisatie, precies vast te stellen. Ook vertellen de bronnen niet hoeveel sympathisanten er waren voor beide actiegroepen.

In hoofdstuk 2 komt de probleemstroom naar voren, ook wel de tweede stap van het model van Huberts, namelijk ‘Welke acties hebben beide organisaties ondernomen om invloed uit te oefenen op de overheid?’ Hierbij komen acties gericht op drie beleidsdomeinen naar voren. Dit zijn het Emancipatiebeleid, Wet gelijk loon voor mannen en vrouwen en Wet

²⁸ Irina Bakhtadze, ‘National Organization of Women (NOW) in Defense of Women’s Rights in America’, *Journal in Humanities* 1 (2012) 2, 55–60, aldaar 56.

²⁹ Bakhtadze, ‘National Organization of Women (NOW) in Defense of Women’s Rights in America’, 56.

afbreking zwangerschap. Er is gekozen voor deze beleidsdomeinen omdat deze ‘resultaten’ gerealiseerd werden tijdens de periode waarin zowel MVM als Dolle Mina bestond, al was Dolle Mina doodgebloed tijdens de realisatie van Wet afbreking zwangerschap. Daarnaast komt de actie ‘Op de Vrouw af’ aanbod. Deze actie had meerdere actiepunten, zoals abortus en kinderopvang. Deze actie was een voorbeeld van de vele acties die er werden gevoerd en was gericht op mentaliteitsverandering. Wederom zijn hierbij stukken betreffende georganiseerde acties, zoals posters en publicaties van belang onderzocht net als notulen, open brieven en correspondentie met leden van de Tweede Kamer. Wat de primaire bronnen niet of nauwelijks vertellen is de invloed die via ‘achterkamertjespolitiek’ is uitgeoefend door middel van het netwerk van leden van de MVM of Dolle Mina’s met politici. Ook laten de bronnen niet zien welke invloed de weergave van verschillende acties in de media op besluitmakers heeft gehad.

In het derde hoofdstuk komt deelvraag drie aanbod: ‘welke invloed van beide actiegroepen is af te leiden uit parlementaire documenten?’ Hierbij staat stap één en drie van het model van Huberts centraal, oftewel het oorspronkelijke voorstel van de beleidsmakers en de eventuele veranderingen daarin. Ook komt hier de beleidsstroom van Kingdon naar voren, aangezien de parlementaire bronnen oplossingen kunnen tonen voor de in hoofdstuk twee genoemde (potentiële) problemen. Wederom laten parlementaire bronnen niet zien wat er in Den Haag achter de schermen gebeurt, bijvoorbeeld dat afspraken over nieuw emancipatiebeleid al waren gemaakt zonder documentatie. Bij elk hoofdstuk is de historische context van belang; de historische methode speelt dus altijd een rol.

Hoofdstuk 1: 'Elitaire damesvereniging vs. provocerende studenten'

'Elitair was MVM trouwens wel.' Zo beschreef de biografie van Joke Smit, Marja Vuijsje, MVM.³⁰ Linda Duits bevestigt dit met het volgende: 'MVM was voor degelijke dames, Dolle Mina was de organisatie voor de jonge garde. Zij hadden de bezetting van het Maagdenhuis meegemaakt en waren vol revolutionair elan.'³¹ De twee actiegroepen hadden dus hun eigen doelgroep en stijl van actievoeren, maar wat waren de standpunten van zowel MVM als de Dolle Mina's? En: hoe zaten de organisaties in elkaar? In dit hoofdstuk gebruik ik de factoren van Bakhtadze om tot een antwoord op de tweede vraag te komen. Dit zijn de grootte van de organisaties, de draagwijdte van de problemen en de drijfveren van waaruit de collectieve acties werden gevoerd. Ook zijn de middelen van een groep, zoals geldmiddelen, netwerk, goede strategie en sterke leiders, van belang om de relevantie van een organisatie vast te stellen.³²

Historische context

De actiepunten en de doelstellingen van MVM en Dolle Mina overlaptten grotendeels. Ze wezen overwegend dezelfde problemen aan, namelijk gelijke kansen voor mannen en vrouwen en het bestrijden van discriminerende wetgeving op basis van sekse. Dit kwam tot uiting in actiepunten, zoals gelijk loon voor gelijke arbeid, geen discrimineerde belastingwetgeving en gratis crèches. De volgende twee paragrafen gaan hier verder op in. De factor 'draagwijdte van de problemen', zoals benoemd in de inleiding, is een zeer relatief te interpreteren begrip. De historische context kan een beeld geven in hoeverre het grote publiek de doelstellingen van de tweede feministische golf steunde.

Nederland ontwikkelde zich in de loop van de jaren zestig tot een moderne, welvarende samenleving. De verzorgingsstaat werd verder uitgebouwd en de tijd van zuinigheid leek voorbij. De welvaart droeg bij aan veranderende verhoudingen in het gezinsleven. Het opleidingsniveau van vrouwen steeg en met de komst van de pil werd geboortebeperving makkelijker. De opkomst van de jongerencultuur zorgde voor een botsing tussen de vooroorlogse en naoorlogse generatie wat leidde tot demonstraties van onder andere de Provo's midden jaren zestig.³³

Statistieken van het Sociaal en Cultureel Planbureau stelden de verandering in de opvattingen over huwelijk en gezin vast. In 1965 vond vierentachtig procent van de ondervraagden het buitenshuis werken van vrouwen met schoolgaande kinderen kwalijk. In

³⁰ Marja Vuijsje, *Joke Smit: biografie van een feministe* (Amsterdam 2010) 221.

³¹ Duits, *Dolle mythes*, 34.

³² Bakhtadze, 'National Organization of Women (NOW) in Defense of Women's Rights in America', 56.

³³ Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012) 25.

1970 was dat nog maar vierenveertig procent. Een ander voorbeeld: een dochter van twintig jaar bepaalt zelf hoe laat ze thuiskomt. In 1965 was zeventien procent het daarmee eens en in 1970 eenendertig procent. In Nederland had dus een verschuiving in het denkpatroon plaatsgevonden.³⁴

Man Vrouw Maatschappij

Aan het einde van 1968 ontwikkelde de actiegroep Vrouwen 2000 van Joke Smit zich tot een heuse organisatie: de Man Vrouw Maatschappij. Ongeveer honderd mensen waren betrokken geweest bij Vrouwen 2000 en werden lid van MVM met de oprichtingsvergadering op 26 oktober 1968.³⁵ In het eerste bestuur zaten vijf vrouwen en twee mannen. Oprichtster Joke Smit nam de plaats van voorzitter in. Het ledenbestand groeide in een rap tempo. In januari 1969 telde de vereniging al zo'n vijfhonderdveertig leden en in november 1970 had MVM zichzelf verdriedubbeld naar ongeveer vijftienhonderd leden.³⁶ Op het hoogtepunt in 1973 had MVM drieduizend leden.³⁷ Vijf jaar later was dat aantal teruggelopen tot tweeduizend leden.³⁸

De leden van MVM waren over het algemeen rond de dertig en geboren net voor de Tweede Wereldoorlog.³⁹ Deze dertigers waren overwegend hoogopgeleid.⁴⁰ Ongeveer elf tot twintig procent van de leden was man en vijftwintig procent van de leden was huisvrouw.⁴¹ Een wezenlijk deel van de MVM'ers had een politiek netwerk. Joke Smit was hierin een voorbeeld voor haar leden. Smit vond het belangrijk om politiek actief te zijn en wilde inzetten op een club mensen die invloedrijk kon zijn in de politiek, vakbonden en andere instituties. Zelf was ze lid geworden van de PvdA, omdat ze in die partij het meeste een bondgenoot zag voor haar feministische agenda.⁴² De meeste MVM'ers waren lid en/of actief bij de PvdA en D'66 blijkt uit ledenlijsten van 1972 en leden waren vaak actief bij meer organisaties dan MVM. Een voorbeeld hiervan is de Rooie Vrouwen van de PvdA.⁴³

³⁴ Doorne-Huiskes e.a., *Van privéprobleem tot overheidszorg*, 51–52.

³⁵ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 70–77.

³⁶ *Ibidem*, 87.

³⁷ Joyce Outshoorn, 'Half werk. Vrouwenbeweging, emancipatie en politiek, 1950-1990', *Leidschrift: Nederlanders en hun gezagsdragers. Politieke cultuur in Nederland 1950-1990* 17 (2002) 35–52, aldaar 42.

³⁸ Henriët van Rossum, 'De gesubsidieerde revolutie? Geschiedenis van de vrouwenbeweging in Nederland.' In: Jan Willem Duyvendak, Hein-Anton van der Heijden en Ruud Koopmans (red., *Tussen verbeelding en macht: 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992) 161-180, aldaar 168.

³⁹ Archief Man Vrouw Maatschappij (MVM), collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (Hierna: Atria), inventarisnummer 162, Ledenlijsten van 1976 tot en met 1980; Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 80.

⁴⁰ Archief MVM, Atria, inventarisnummer 162, ledenlijsten van 1976 tot en met 1980.

⁴¹ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 87.

⁴² Vuijsje, *Joke Smit*, 207–208.

⁴³ Archief MVM, Atria, inventarisnummer 162, ledenlijsten van 1976 tot en met 1980; inventarisnummer 163, ingevulde vragenlijsten 1979.

Het netwerk was een onderdeel van de strategie van MVM. Deze netwerkstrategie hield in dat sleutelfiguren van MVM ook belangrijke posities bekleedden in neven- en andere organisaties.⁴⁴ Verder werd het van de leden verwacht dat ze lid waren van een vakbond, politieke partij of van andere organisaties die zich inzetten voor vrouwenbelangen.⁴⁵ Het grote netwerk dat zich opbouwde, blijkt tevens uit de lijsten met contactgegevens van juristen, advocaten, rechters, publicisten en journalisten uit 1979.⁴⁶ De organisatie van MVM kende landelijke en plaatselijke werkgroepen die zich specialiseerden in thema's om zo effectief mogelijk actie te voeren.⁴⁷ Een voorbeeld van een landelijke werkgroep was de werkgroep antidiscriminatiewetgeving.⁴⁸ Een van de manieren waarop MVM actie voerde was door middel van lobbyen. Vooral bij de PvdA was er een sterke lobby. Andere manieren van actie voeren waren bijvoorbeeld handtekeningenacties of publicaties. Ook werkte MVM samen met andere organisatie van de tweede feministische golf, zoals Dolle Mina, om demonstraties en andere acties te organiseren. Een voorbeeld hiervan is de actie 'Op de Vrouw af' in november 1970.⁴⁹ Dit was een grootschalige landelijke actie waarbij MVM en Dolle Mina samenwerkten om verschillende actiepunten onder de aandacht te brengen, waaronder abortus en kinderopvang.⁵⁰

Door te kiezen voor de 'ouderwetse' structuur van de vereniging betaalden de leden contributie, wat een financiële basis was voor MVM.⁵¹ Niet-leden konden een abonnement afsluiten op het *MVM Nieuws*, dit bracht ook nog wat geld in het laatje.⁵² In de eerste jaren na de oprichting van MVM brachten de financiën de grootste zorgen met zich mee. Er leek altijd te weinig geld te zijn voor wat de organisatie wilde doen. De penningmeester van 1970, Wijnand Klaver, vond de financiële situatie van MVM niet zorgwekkend, maar de geldmiddelen beperkten wel het actievoeren.⁵³

De statuten van 1968 geven inzicht in het doel van MVM en haar drijfveren. Artikel drie, vier en vijf benoemden het doel: het bevorderen van gelijke ontplooiingskansen voor mannen en vrouwen in de maatschappij. Dit hoofddoel wilde MVM op een vijftal manieren voor elkaar krijgen. Als eerste streefde MVM naar het analyseren van opvattingen omtrent de

⁴⁴ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 97.

⁴⁵ Ibidem, 69.

⁴⁶ Archief MVM, Atria, inventarisnummer 163, ingevulde vragenlijsten 1979.

⁴⁷ Steen, 'De vergeten actiegroep Man Vrouw Maatschappij', 33.

⁴⁸ Archief MVM, Atria, inventarisnummer 191, stukken van de werkgroep antidiscriminatiewetgeving 1974.

⁴⁹ Steen, 'De vergeten actiegroep Man Vrouw Maatschappij', 33–34.

⁵⁰ Collectie Dolle Mina, collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (Hierna: Atria) inventarisnummer 35, Intern Rapport van Dolle mina over op de vrouw af 1970.

⁵¹ Steen, 'De vergeten actiegroep Man Vrouw Maatschappij', 32.

⁵² Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 83.

⁵³ Ibidem, 88.

natuur van man en de vrouw, die niet door empirisch onderzoek zijn bewezen. Ook wilden zij de normatieve roltoewijzingen, die uit de opvattingen volgden, bestrijden. Het tweede streven was het bestrijden van discriminatie van mannen en vrouwen op basis van hun sekse en/of burgerlijke staat. Als derde wilde MVM dat alle opvoeders een houding gingen aannemen die een vrije keuze in de genderrollen als waardevol erkende. Als vierde verstrekte MVM wetenschappelijke en praktische informatie op dit gebied. Het laatste streven is de totstandkoming van wetgeving in de geest van hun doelen en streven.⁵⁴ Tien jaar later, in 1978, kwam er nog een toevoeging aan de statuten, namelijk ‘het langs wettig weg bevorderen van al hetgeen het bestuur ter bereiking van het doel nuttig of noodzakelijk acht.’⁵⁵

Joke Smit had zelf nooit voorzien dat zij het gezicht van MVM zou worden, ondanks dat ze de aanjager en oprichter van de actiegroep was. Ze beschouwde zichzelf meer als een intellectueel dan een activist.⁵⁶ In de beginjaren van MVM was er enige onvrede over Smit als woordvoerder. Niet iedereen was het met haar standpunten eens, bijvoorbeeld haar ‘radicale’ visie op abortus. Ook vonden leden haar niet representatief, want ze zou te zakelijk zijn en emotioneel passief. Joke Smit was wel de stuwende kracht achter MVM en moedigde leden aan om hun talenten te gebruiken.⁵⁷ Ze vervulde twee jaar de rol van voorzitter waarna ze kortstondig plaats nam in de Amsterdamse gemeenteraad voor de PvdA.⁵⁸ Daarna nam ze plaats in de Emancipatie Commissie, aangesteld door de regering, tot haar overlijden in 1981.⁵⁹ Door haar werk in vele commissies, zoals de Commissie Vormings- en Ontwikkelingswerk voor Volwassenen, nam Smit geen rol meer aan binnen MVM. Ze bleef wel haar invloed uitoefenen als oprichtster.⁶⁰

Naast Joke Smit speelde Hedy D’Ancona een grote rol bij de oprichting en verdere verloop van MVM. In de beginfase hadden Smit en D’Ancona bijna dagelijks contact, waarbij Smit over haar plannen vertelde. D’Ancona zorgde dan dat deze ideeën bij de PvdA of bevriende journalisten terecht kwamen. D’Ancona zat twee jaar in het bestuur om vervolgens het MVM-nieuws te maken.⁶¹ Van 1971 tot 1981 was ze lid van de Eerste Kamer voor de PvdA.

⁵⁴ Archief MVM, Atria, inventarisnummer 122, Concept Statuten 1968, artikel 3 -5.

⁵⁵ Archief MVM, Atria, inventarisnummer 122, Statuten 1978, artikel 3f.

⁵⁶ Vuijsje, *Joke Smit*, 225.

⁵⁷ *Ibidem*, 292–233.

⁵⁸ *Ibidem*, 252.

⁵⁹ Irene Costera Meijer, ‘Smit, Johanna Elisabeth (1933-1981)’ Huygens ING, ‘Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland’ (2019), <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Kool-Smit> (9 juni 2022).

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Vuijsje, *Joke Smit*, 246–247.

Tijdens het kabinet- van Agt II (1981-1982) werd D'Ancona staatssecretaris van Emancipatiezaken; helaas viel het kabinet na negen maanden.⁶²

Dolle Mina

Niet lang na de oprichting van MVM kwam eind 1969 een groep van voornamelijk studenten bijeen in Amsterdam om te praten over man-vrouw rolverdeling. Ze wilden actievoeren en kozen voor de naam Dolle Mina als verwijzing naar de Eerst Golf-feministe Wilhelmina Drucker. Net als MVM waren niet alleen vrouwen betrokken bij het begin van de actiegroep, maar ook mannen. De eerste actie was gelijk een mediastunt. Op 23 januari 1970 bezetten Dolle Mina's opleidingsinstituut Nijenrode, omdat Nijenrode geen vrouwen toeliet tot de opleidingen. Al snel volgde een tweede actie, namelijk een korsetverbranding bij het beeld van Wilhelmina Drucker te Amsterdam. De acties verschenen in de media en door het hele land wilden voornamelijk vrouwen meedoen en richtten eigen afdelingen op.⁶³

Dolle Mina was tot stand gekomen, omdat een aantal vrouwen bij de Maagdenhuisbezetting van 1969 hadden ervaren dat ze door de mannen nauwelijks serieus werden genomen. Ook in linkse kringen werd nog aan de emancipatie van de vrouw voorbij gegaan. De eerste Dolle Mina's kenden elkaar van de Socialistische Jeugd Amsterdam, een onafhankelijke organisatie. Dit verklaart gedeeltelijk het sterke socialistische karakter van Dolle Mina. Het uitgangspunt was: de onderdrukking van de vrouw is niet los te zien van de maatschappij.⁶⁴ In een beschrijving van de vrouwenbeweging en de tweede feministische golf uit het Dolle Mina-archief staat dat 'Dolle Mina wil strijden voor een maatschappij, waarin iedereen, man en vrouw, rijk en arm, gelijke kansen krijgt.' Verder benoemt deze tekst de actiepunten van Dolle Mina, namelijk gelijk loon voor gelijke arbeid, volwaardig parttime werk, gelijke kansen in opleiding en beroep, geen discriminerende belastingmaatregelen, gratis crèches, aanstelling van een ombudsvrouw en abortus uit het Wetboek van Strafrecht. Dolle Mina heeft dus niet alleen de emancipatie van de vrouw en gelijkheid tussen man en vrouw op het oog, maar ook gelijke kansen voor rijk en arm.⁶⁵

Dolle Mina was in eerste instantie geen organisatie met leden. Het was een groep studenten, spontaan ontstaan in Amsterdam, die uitgroeide tot een landelijk netwerk. Een voorlopige coördinatiegroep uit Amsterdam zette het eerste Dolle Mina-congres op in april

⁶² Vuijsje, *Joke Smit*, 422.

⁶³ Van de Loo, *De vrouw beslist*, 80-86.

⁶⁴ Marjo van Soest en Éva Besnyö, *Meid, wat ben ik bewust geworden: vijf jaar Dolle Mina* (Den Haag 1975) 2-3.

⁶⁵ Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 14, tekst houdende de geschiedenis van de emancipatie van de vrouw en het ontstaan van Dolle Mina.

1970. vierhonderdvijftig Dolle Mina's, sympathisanten en journalisten waren bij het congres aanwezig.⁶⁶ Ongeveer twee weken later op 18 april 1970 kwam de landelijke coördinatiegroep samen met de vertegenwoordigers van de afdelingen. De vertegenwoordigers stelden de afdelingen voor waaruit bleek dat Amsterdam veruit het grootste aantal 'leden' had, namelijk zeshonderd. In het hele land waren er zestienhonderd Dolle Mina's, waarvan ongeveer de helft actief was.⁶⁷ Drie jaar later telde de organisatie nog ongeveer vijfhonderd Dolle Mina's.⁶⁸ In 1975 was er een korte opleving, maar in 1977 ontvingen nog maar honderdzestig mensen het *Intern Blad*.⁶⁹ Van een officiële opheffing is nooit sprake geweest.⁷⁰

In tegenstelling tot MVM was er geen vaste contributie bij de oprichting van Dolle Mina, omdat Dolle Mina geen leden had. Later bepaalden de afdelingen zelf hoeveel contributie of onkostenvergoeding zij vroegen. Tijdens een landelijke coördinatievergadering op 16 december 1972 werd bijvoorbeeld aan de vertegenwoordigers gevraagd of ze tweehonderdvijftig gulden met elkaar konden bijdragen, omdat de reiskosten van leden al een jaar niet vergoed waren. De honderd gulden in de kas was voor andere doeleinden nodig. Afdelingen haalden vaak geld op bij lezingen, in sommige afdelingen betaalden leden vijf gulden per jaar. Dolle Mina had dus geen financiële basis en moest het vooral doen met kleine bijdragen.⁷¹

De strategie van Dolle Mina's bestond voornamelijk uit actie voeren, lezingen organiseren en samenwerken met andere feministische en socialistische organisaties. Voornamelijk de eerste acties weerspiegelden een 'directe en emotionele aanpak' volgens de Dolle Mina Marjo van Soest. De eerste bijeenkomsten waren 'erupties van persoonlijke grieven'.⁷² Ze waren geïnspireerd door de Provo's en gebruikten vooral 'prikacties' als middel. Dit waren ludieke acties waarbij met behulp van de media het grote publiek werd bereikt. Deze acties stelden de man-vrouw verhouding en de achtergestelde positie van vrouwen aan de kaak.

⁶⁶ Van de Loo, *De vrouw beslist*, 82–89.

⁶⁷ Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 1, Bijeenkomst landelijke coördinatiegroep, 18 april 1970.

⁶⁸ Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 16, Verschillende brieven naar de plaatselijke afdelingen, 1973.

⁶⁹ Henriët van Rossum, 'De gesubsidieerde revolutie? Geschiedenis van de vrouwenbeweging in Nederland', 168.

⁷⁰ Irma Bogers, *Mannen opzij, vrouwen vooruit?: de geschiedenis van Dolle Mina (1970-1980)* (Nijmegen 1983) 134.

⁷¹ Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 1, Notulen landelijke coördinatievergadering, 19 december 1970.

⁷² Soest en Besnyö, *Meid, wat ben ik bewust geworden*, 6–7.

Deze strategie had echter een keerzijde. Na een aantal jaar had de pers het wel gezien en was er veel minder aandacht voor Dolle Mina's.⁷³

Door middel van het netwerk van één van de Dolle Mina's van het eerste uur, Selma Leydesdorff, kwam een fotograaf van ANP de eerste acties vastleggen. Een andere oprichtster kende iemand bij het televisieprogramma *Brandpunt*. 23 januari 1970 was de korsetverbrandingsactie en 24 januari floten Dolle Mina's mannen na in Amsterdam. *Brandpunt* legde dit allemaal vast en zond het twee dagen later uit.⁷⁴ Verder blijkt uit de verschillende samenwerkingen met andere organisaties dat de Dolle Mina's ook een netwerk hadden binnen de feministische beweging. Een voorbeeld hiervan is de eerder genoemde actie 'Op de vrouw af' in samenwerking met zeven andere organisaties.⁷⁵ Anders dan MVM is er weinig bekend over het politieke netwerk van Dolle Mina. Het netwerk van Dolle Mina was meer gericht op de media dan de politiek, omdat dit ook aansluit bij hun strategie van shockeren en provoceren.

Tussen de afdelingen waren er ook verschillen in de manier van actievoeren en aan welke punten de lokale Dolle Mina de meeste aandacht schonk. Zo organiseerde de Amsterdamse werkgroep Dubbele Seksuele Moraal de 'Penis-actie'. De actie was bedoeld als tegenhanger van het vrouwelijke naakt in het nachtleven rondom het Rembrandtplein. Op het plein werd een penis van papier-maché onthuld en deze kon dienstdoen als damestoilet. Eén van de mannen ging ondanks de kou toch naakt. Een heftige discussie met een aantal plaatselijke afdelingen ontstond naderhand, aangezien deze niet met deze actie geassocieerd wilden worden.⁷⁶ De afdelingen konden elkaar vinden in de stellingname dat de Dolle Mina's zich voorlopig niet in de georganiseerde politiek zouden mengen. Alleen Arnhem en Nijmegen hadden de ambitie om een lokale politieke partij op te richten, maar dit idee was van korte duur.⁷⁷

Bij Dolle Mina komen geen duidelijke leiders naar voren in de archiefstukken of in de literatuur. Vaak wordt verwezen naar 'de oprichters' en blijven namen achterwege. In het begin nam de Amsterdamse afdeling wel de leiding, aangezien Dolle Mina daar haar start kende. Tijdens het eerste congres, zoals eerder genoemd, presenteerde de voorlopige coördinatiegroep uit Amsterdam het programma. Hierin kwam duidelijk het socialistische karakter van de

⁷³ Lonneke Geerlings, 'Bra Burners'. De korsetverbranding van Dolle Mina in trans-atlantisch perspectief', *Leidschrift: Vrijheid, gelijkheid, zusterschap. De tweede feministische golf* 30 (2015) 53–78, aldaar 54–55.

⁷⁴ Duits, *Dolle mythes*, 35–36.

⁷⁵ Soest en Besnyö, *Meid, wat ben ik bewust geworden*, 57.

⁷⁶ *Ibidem*, 39–40.

⁷⁷ *Ibidem*, 17.

Amsterdamse afdeling naar voren en dit bleek ook uit de doelstelling van Dolle Mina. De plaatselijke afdelingen hadden echter veel autonomie en elke afdeling kon zelf beslissen aan welke punten zij aandacht ging besteden.⁷⁸ Dolle Mina was dus een egalitaire organisatie waarin niet een aantal personen duidelijk de kar trokken en er was zelden sprake van een eenduidige gezamenlijk agenda.

Conclusie

Uit dit alles blijkt dat Man Vrouw Maatschappij en Dolle Mina op heel andere wijze opereerden. Als eerste is er een groot generatieverschil, zoals Anneke Ribberink duidelijk toelicht in haar proefschrift. MVM waren vooral vooroorlogse dertigers, terwijl Dolle Mina's naoorlogse studenten waren. Ze hebben overlap in het doel dat ze voor ogen hadden, namelijk de verdere emancipatie van de vrouw. Waar de wegen scheiden is de socialistische invalshoek van Dolle Mina, die de MVM niet had. Dolle Mina vond dat de emancipatie van de vrouw en de klassenstrijd niet van elkaar te scheiden waren, terwijl de MVM een focus legde op de gelijke ontplooiingskansen voor beide seksen.

De MVM lijkt door haar traditionele strategie en verenigingsvorm meer middelen te hebben voor succesvol actievoeren. Bakhtadze licht in haar artikel toe dat de Amerikaanse National Organization of Women een groot aantal leden had waardoor de organisatie een sterke financiële basis had. Dat geld kon weer worden gebruikt voor lobbyisten, reclames, netwerken en trainingsprogramma's.⁷⁹ Dit komt het meest overeen met de situatie van MVM. MVM had immers een stabiele financiële situatie en relatief veel leden. Er was echter wel altijd te weinig geld voor wat de ambities waren. Dolle Mina had daarentegen geen stabiele financiële situatie. Er was geen lidmaatschap van de organisatie, alleen een lidmaatschap van het *Interne Blad*. Tevens had de organisatie een korte levensduur.

Waar Bakhtadze echter weinig aandacht aan besteed is de hoeveelheid media-aandacht die een actiegroep had. Dit was onderdeel van de strategie van Dolle Mina en hierdoor kregen ze landelijke bekendheid. Deze bekendheid zegt echter niets over hun invloed op wettelijke hervormingen rondom de emancipatie van de vrouw. MVM had minder media-aandacht en koos voor een strategie van lobbyen en netwerken. Daarnaast had MVM een duidelijk gezicht naar buiten toe in de personen van Joke Smit en Hedy D'Ancona.

⁷⁸ Soest en Besnyö, *Meid, wat ben ik bewust geworden*, 32–33.

⁷⁹ Bakhtadze, 'National Organization of Women (NOW) in Defense of Women's Rights in America', 56–57.

Hoofdstuk 2: ‘Van leuzen roepen op straat tot netwerken in de Kamer’

De bekendste leus van de tweede feministische golf, ‘Baas in eigen buik’, was bedacht en populair gemaakt door de Dolle Mina’s. Deze kreet geeft een van de belangrijkste standpunten van zowel Dolle Mina als MVM weer, namelijk de mogelijkheid voor vrouwen om te kiezen voor abortus. Het demonstreren met dergelijke kreten was één van de manieren voor Dolle Mina’s om hun standpunten bij de politiek en het publiek bekend te maken. Welke acties hebben beide organisaties ondernomen om invloed uit te oefenen op de overheid? De acties die ik analyseer in dit hoofdstuk zijn van invloed geweest op de volgende ‘resultaten’: Emancipatiebeleid, Abortuswet en Wet gelijk loon. Deze komen in hoofdstuk 3 aanbod.

Dit hoofdstuk draait om de tweede stap uit het model van Huberts. Stap één is nagaan wat het oorspronkelijke voorstel was van de beleidsverantwoordelijke. De tweede stap is het vaststellen welke groepen daartegen protesteerden of hoe zij het voorstel wilden beïnvloeden.⁸⁰ Dit doe ik voor de drie bovengenoemde beleidsterreinen. Hoofdstuk 3 laat zien of de beïnvloeding succesvol is geweest en hoe wetten zijn gewijzigd. Daarnaast komt in dit hoofdstuk de probleemstroom van Kingdon naar voren. De probleemstroom zijn publieke problemen waar overheidsactie voor wordt geacht, in dit geval door MVM en Dolle Mina.

Dolle Mina en MVM agendeerden hun problemen op verschillende manieren. Beide organisaties wilden in de toenmalige wetten verandering zien. De stappen uit een model lopen in de praktijk echter door elkaar heen en daarom is er overlap in hoofdstuk 2 en 3. De veranderingen die MVM en Dolle Mina voor ogen hadden, stonden aan het begin van de tweede feministische golf niet hoog op de politieke agenda en politici hielden zich er weinig mee bezig. De acties van de tweede feministische golf zetten de emancipatie van de vrouw weer op de kaart.

Op de vrouw af (1970) – Dolle Mina & MVM

‘Op de vrouw af’ is één van de grootste acties tijdens de tweede feministische golf waarin Dolle Mina en MVM samen een voortrekkersrol innamen. Naast ‘Op de vrouw af’ waren er andere grote acties, zoals ‘Marie word wijzer!’ in 1971, gericht op het vergroten van de onderwijsdeelname van meisjes.⁸¹ Het initiatief in het opzetten van ‘Op de vrouw af’ lag bij MVM; zij hadden namelijk begin juli een brief rondgestuurd naar andere vrouwenorganisaties om mee te doen aan een nationale actie. De zes actiepunten stonden al in de brief en tevens was er al een samenwerking aangegaan met weekblad *Margriet* en de NOS. De zes actiepunten

⁸⁰ Hooghe, ‘De invloed van de milieubeweging op het milieubeleid’, 94.

⁸¹ Van de Loo, *De vrouw beslist*, 75.

waren: 1. Abortus; 2. Kinderopvang: kinderdagverblijven, schoolopvangmogelijkheden, speelzalen; 3. Aangepaste werkgelegenheid in de omgeving; 4. Aangepaste schooltijden en schoolvakanties; 5. Gemeenschappelijke voorzieningen: waszolders, kinderspeelzalen- en plaatsen, centrale keukens, baby oppas enz.; 6. Acties voor en op scholen, beroepsonderwijs voor meisjes. Nadat Dolle Mina Amsterdam plaatsnam in de centrale werkgroep werden nog een aantal wijzigingen doorgevoerd aan de actiepunten. Zo werd ‘seksuele voorlichting en verstrekking voorbehoedsmiddelen’ toegevoegd aan ‘abortus’, ‘gratis kinderdagverblijven’ en ‘gelijke loon voor gelijke arbeid’.⁸²

De andere organisaties die mee organiseerden waren Centraal Wonen, De Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) en Gewestelijke Arbeidsbureaus (GAB's). Ook werd de VARA toegevoegd aan het rijtje mediasamenwerkingen.⁸³ Voor de actie werd tevens de stichting ‘Op de vrouw af’ opgezet om zo financiële middelen binnen te halen.⁸⁴ Aan de coördinerende groep namen MVM'ers en Dolle Mina's deel, maar geen leden van de andere organisaties.

De actie was opgedeeld in verschillende onderdelen, waarbij 9 en 10 november 1970 het hoogtepunt was. Vanaf 26 september 1970 verschenen er zes artikelen in de *Margriet*. Bij de VARA was op 2 november 1970 een vooraankondiging van de actie en de VARA maakte twee programma's. NOS radio zond op de actiedagen zelf verschillende live rapportages van de actiecentra uit.⁸⁵ Op 9 en 10 november gingen tweeënzeventig actiecentra verspreid over heel Nederland open, waar iedereen naartoe kon komen om informatie te krijgen over wat zij in hun omgeving konden doen. De actiecentra waren bij mensen thuis, buurtcentra, cultuurcentra, wereldwinkels, sociëteiten etc. De aanwezige MVM'ers en Dolle Mina's stelden vragen aan de bezoekers aan de hand van een actiekaart.⁸⁶

De actie zou meer bewustzijn voor de zes actiepunten moeten creëren in de Nederlandse samenleving. Het overwegende succes van de actie laat zien dat de probleemstroom niet alleen maar vanuit de feministische organisaties kwam, maar werd gedragen door een groter gedeelte van de samenleving. Ongeveer vijftienduizend mensen bezochten de actiecentra, waarbij achtentwintig actief wilde meewerken aan de realisering van de actiepunten.⁸⁷ De actie had

⁸² Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 35, Intern Rapport van Dolle Mina over op de vrouw af, 1970.

⁸³ Soest en Besnyö, *Meid, wat ben ik bewust geworden*, 57.

⁸⁴ Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 35, Statuten: Op de vrouw af, 10 september 1970.

⁸⁵ Archief MVM, Atria, inventarisnummer 321, Nieuwsbulletin Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, oktober 1970.

⁸⁶ Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 35, Verschillende notulen van de coördinerende werkgroep ‘op de vrouw af’.

⁸⁷ Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 37, HP de Tijd 14 november 1970.

directe resultaten, namelijk een technische school in Enschede ging vijftientig studieplekken voor meisje vrijmaken en de GAB's gingen zittingsdagen organiseren in buurthuizen voor vrouwen. Ook organiseerde de stichting 'Op de vrouw af' 21 november een demonstratie voor een post op de begroting van het Ministerie van CRM. Bij de abortustelefooncentrale kwamen in de twee dagen na de actie honderdzeventig telefoontjes binnen, waarvan vierenzeventig noodgevallen.⁸⁸

Emancipatiebeleid (1974) – MVM

In het voorjaar van 1973 trad het kabinet-Den Uyl aan. De PvdA was de grootste partij geworden met 43 zetels en een kabinet was nog nooit zo progressief geweest. Joke Smit verwachtte dat dit kabinet gevoelig zou zijn voor de argumenten van de feministische beweging gezien hun doelstelling: 'eerlijk delen van kennis, macht en inkomen.' Hedy d'Ancona had directe toegang tot de PvdA-top en de culturele elite van progressief Nederland viel de vrouwenbeweging bij. Bovendien had de Verenigde Naties (VN) 1975 uitgeroepen tot het Jaar van de Vrouw, kortom een gunstig moment voor de MVM om actie te voeren, volgens Smit.⁸⁹

Smit greep daarom het eerste lustrum van MVM in 1973 aan om een actie op te zetten voor een emancipatiebeleid. Het eerste lustrum werd groots gevierd met een festival. Smit had bedacht om een briefkaartenactie op te zetten. De tekst op de kaart luidde als volgt: 'Den Uyl, het is nú tijd voor een emancipatiebeleid'. Er volgden drie eisen: een bewuste politiek om vrouwen gelijke rechten te geven, de vorming van een stuurgroep voor een emancipatiebeleid en een staatscommissie voor een antidiscriminatiewet en een wetenschappelijk instituut voor emancipatievraagstukken.

Naast de tienduizend briefkaarten van leden en sympathisanten schreven Joke Smit en Constant Kool een brief die werd verstuurd naar premier Joop den Uyl. In de brief werden de drie eisen verder uitgewerkt.⁹⁰ Deze briefkaartenactie zorgde voor druk van onderaf op de landelijke politiek om ook iets te gaan doen met 'het jaar van de vrouw'. De probleemstroom en de politieke stroom kwamen hier samen, aangezien MVM liet zien dat de emancipatie van de vrouw een publiek probleem was waar overheidsactie voor nodig was en mengde zich als lobbyorganisatie in de politieke stroom onder andere door Hedy d'Ancona. Door collectieve actie probeerde MVM de politieke agenda te sturen; mogelijk zou het potentiële probleem

⁸⁸ Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 37, Trouw, 14 november 1970.

⁸⁹ Vuijsje, *Joke Smit*, 270–272.

⁹⁰ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 242.

anders gemist zijn door Den Haag. De internationale druk van de VN was een extra zetje voor het kabinet.

De festivaldag vond plaats op 27 oktober 1973 in Artis te Amsterdam. Het programma bestond uit een visieforum, tentoonstelling, presentaties en een eisenmarkt. Ook was er een feestelijk deel met cabaret, muziek, films en feest. De media was ingeschakeld, zowel radio als TV, om aandacht te besteden aan het lustrum.⁹¹ MVM kreeg verrassend snel een reactie van premier Den Uyl via een brief op 31 oktober 1973. Hij vond dat MVM een mentaliteitsverandering teweeg wilde brengen en dat de actiepunten het beste pasten bij het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM). Het Ministerie van CRM zou een verdere reactie geven. MVM was hierover niet helemaal tevreden en had eigenlijk graag gezien dat de brief naar het Ministerie van Sociale Zaken zou zijn doorgezet, aangezien ze graag hadden gezien dat het Emancipatiebeleid onder Sociale Zaken werd gebracht.⁹²

In januari 1974 ontving MVM antwoord van minister Harry van Doorn van CRM. Door de complexiteit van het vraagstuk ging de Welzijnsraad, een onderraad van de Ministerraad, zich verder over de brief buigen.⁹³ Dit leidde uiteindelijk tot de aanstelling van de Emancipatie Commissie op 16 december 1974. Dolle Mina schreef in juni 1974 tevens een brief aan de minister van CRM met adviezen voor de samenstelling van de Emancipatie Commissie, namelijk om alleen vrouwen aan te stellen en de Ombudsvrouw Meta van Beek op te nemen in de Emancipatie Commissie. Beide verzoeken honoreerde de minister niet.⁹⁴

Wet gelijk loon (1975) - MVM & Dolle Mina

In 1957 werd artikel 119 goedgekeurd en opgenomen in het Verdrag van Rome; het beginpunt van de Europese Economische Gemeenschap (EEG). Artikel 119 verplichtte alle lidstaten om voor september 1961 gelijke beloning voor mannen en vrouwen te implementeren onder voorbehoud van een clause: ‘niet van Nederland zal worden geëist ter zake verder te gaan dan hetgeen in feite aan het einde van de overgangperiode in Frankrijk zelf blijkt te zijn verwezenlijkt.’ Voor Frankrijk was dit immers een punt dat hoog op de agenda stond. De Nederlandse regering gebruikte de clause de gehele jaren zestig als excuus om niets te realiseren.⁹⁵ Door een onstabiele samenwerking tussen de leden van de EEG voelde Nederland bovendien geen druk om een nieuwe wet te implementeren. De regering zette het punt niet op

⁹¹ Archief MVM, Atria, inventarisnummer 44, informatie MVM-festival, oktober 1973.

⁹² Archief MVM, Atria, inventarisnummer 44, MVM-Nieuws november 1973.

⁹³ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 243.

⁹⁴ Doorne-Huiskes e.a., *Van privéprobleem tot overheidszorg*, 71.

⁹⁵ J. M. Van der Vleuten, ‘Dure vrouwen, dwarse staten. De Europese sandwich en de nationale boemerang’, *Nemesis* 4 (2002) 89–96, aldaar 91.

de politieke agenda en zag gelijke lonen voor vrouwen niet als een probleem om op te lossen. Pas na 1968 voerden de feministische organisaties de druk op voor verandering. Gedurende de jaren zestig was er geen zichtbaar conflict over gelijke lonen, maar er heerste ook geen consensus.

In maart 1973 vond er een staking plaats bij de ritssluitingfabriek Otilon door het vrouwelijk personeel. Een maand later gingen de vrouwen demonstreren in Amsterdam en MVM sloot zich daarbij aan. Op 30 juni werden zeventuizend handtekeningen overhandigd aan de toenmalige minister Jaap Boersma van Sociale Zaken door een TV-uitzending voor de 24-uurige wake voor het ministerie van Sociale Zaken. MVM probeerde verder invloed uit te oefenen door telegrammen te versturen naar PvdA-ministers.⁹⁶

Op het vierde Dolle Mina-congres op 28 april 1973 werd het ‘Werkende Wijvenplan’ gelanceerd. Het hoofdactiepunt is ‘gelijk loon voor gelijke arbeid’, ook in de praktijk. Volgens Dolle Mina hield dat in dat vrouwen gelijkwaardig parttime werk zouden krijgen, gelijke kansen in opleiding en beroep, geen discriminerende belastingen, gratis crèches, de aanstelling van een Ombudsvrouw en gemeenschappelijke woonvoorzieningen.⁹⁷ Het Werkende Wijvenplan startte op 1 mei 1973 en ging een jaar lang door tot 1 mei 1974. Elke twee maanden kwam een ander punt aan de orde. De plaatselijke afdelingen voerden op verschillende manier acties. Dolle Mina Leiden verzamelde handtekeningen en deelde affiches uit bij bedrijven⁹⁸, Dolle Mina Den Haag deelde folders uit bij bedrijven en voerde daar gesprekken over de arbeidssituatie van vrouwen. Net als MVM verklaarde Dolle Mina zich solidair met de Otilonvrouwen en deed mee met de demonstratie op 3 april en de wake eind juni.⁹⁹

Op 8 augustus 1973 ontving minister Boersma een brandbrief van MVM, Dolle Mina’s, Otilonvrouwen en de Rooie Vrouwen waarin werd geëist dat hij gelijk uitvoering zou geven aan artikel 119 van het Verdrag van Rome. Indien hij dit niet deed dan zouden de ondergetekenden een klacht indienen bij het Europese Hof van Justitie. Dezelfde dag had een delegatie van de ondergetekenden een gesprek met de minister. Op 19 oktober adviseerde de Sociaaleconomische Raad (SER) om een wetsvoorstel voor gelijke beloning voor mannen en vrouwen in te dienen. In de SER zat ook een MVM’er die haar invloed op dit advies heeft uitgeoefend.¹⁰⁰ Dolle Mina en MVM probeerden door middel van collectieve actie en invloed

⁹⁶ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 205–206.

⁹⁷ Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 14, tekst houdende de geschiedenis van de emancipatie van de vrouw en het ontstaan van Dolle Mina.

⁹⁸ Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 17, ‘Werkende Wijvenplan, 1973-1974.

⁹⁹ Soest en Besnyö, *Meid, wat ben ik bewust geworden*, 145.

¹⁰⁰ Wilhelmina Rosalie Dina Oostrum en Aktiegroep Man-Vrouw-Maatschappij, *MVM 1968-1988: spoor van vernieuwing* (Utrecht 1988) 26–29.

via eigen leden in het beleidsproces een wet te veranderen. Ze kaartten een publiek probleem aan en staan de Optilonvrouwen bij in hun protest.

Wet Afbreking Zwangerschap (1981) – Dolle Mina & MVM

Halverwege de jaren zestig laaide de discussie rondom abortus in Nederland al op. In 1949 had de Amsterdamse rechtbank al de bedreiging van de lichamelijke -en psychische gezondheid van de vrouw aangemerkt als legale grond voor abortus naast levensbedreiging, maar sociale redenen werden niet geaccepteerd.¹⁰¹ Een opinieonderzoek aan het einde van 1970 van de NVSH wees uit dat negenenzeventig procent van de Nederlanders vond dat abortus gelegaliseerd zou moeten worden, terwijl maar achtenveertig procent van de Kamerleden hier voor was.¹⁰² De illegaliteit van abortus was een publiek probleem, maar de beleids- en politieke stroom ging daar niet in mee. De wetgeving ging niet gelijk op met de dagelijkse praktijk. Dit leverde een jarenlang conflict op tussen de landelijke politiek en feministische organisaties. Zowel Dolle Mina als MVM probeerden via verschillende wegen invloed uit te oefenen op de wetsvoorstellen.

Dolle Mina nam vanaf het begin het standpunt in dat abortus uit het Wetboek van Strafrecht moest. Eén van de eerste Dolle Mina-acties rondom abortus gebeurde in de nacht van 16 op 17 maart 1970. Ze gooiden bij veel artsen in Amsterdam het Dolle Mina-beginselprogramma door de bus. Daarnaast werden er affiches op de deuren geplakt met de volgende tekst: ‘De dokter wikt, de vrouw beschikt.’¹⁰³ Twee dagen eerder op 14 maart 1970 hadden een aantal Dolle Mina’s de abortusstrijd gelanceerd door bij een vergadering van vrouwenartsen in Utrecht binnen te lopen om vervolgens hun bloesjes omhoog te doen. Op hun buiken stond geschreven: ‘Baas in eigen buik’.¹⁰⁴ Dit waren de eerste acties, waarna nog een groot aantal acties volgden door Dolle Mina. Zo publiceerden ze een open brief in januari 1972 aan alle vrouwen in Nederland en een maand later aan de Raad van State. In de brief bekritiseerde Dolle Mina het toenmalige wetsvoorstel over abortus.¹⁰⁵ Het ging om het wetsvoorstel van de ministers Stuyt (Volksgezondheid) en Van Agt (Justitie) van december 1971. Abortus zou alleen toegestaan zijn als de zwangerschap een ernstige bedreiging vormde voor de fysieke -en mentale gezondheid van de vrouw. Een meerkoppige raad zou deze

¹⁰¹ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 40–41.

¹⁰² Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 62, Het Vrije Volk, 12 november 1973.

¹⁰³ Soest en Besnyö, *Meid, wat ben ik bewust geworden*, 11.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 75.

¹⁰⁵ Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 1, Open brief van Dolle Mina aan de Raad van State van het Koninkrijk der Nederlanden te 'S-Gravenhage, januari 1972.

beslissing gaan nemen en de instelling had een registratieplicht.¹⁰⁶ Ook werkte Dolle Mina mee aan grote demonstraties met andere actiegroepen, zoals de massale demonstratie voor het zelfbeschikkingsrecht op 19 februari 1972 in Utrecht.¹⁰⁷

MVM nam niet gelijk een standpunt in over abortus bij haar oprichting. Binnen de vereniging waren er nog behoudende geluiden te horen, maar in april 1970 werd toch het radicale abortusstandpunt ingenomen, namelijk dat abortus uit het Wetboek voor Strafrecht moest en voor iedereen financieel mogelijk zijn.¹⁰⁸ Deze demonstratie keerde zich tegen het wetsontwerp dat erin voorzag dat een dokter en een team van deskundigen zouden bepalen over een abortus. MVM probeerde invloed uit te oefenen tijdens de formatie van kabinet-Den Uyl in 1973 via de voorzitter van het vrouwencontact van de PvdA, Ien van den Heuvel. Zij was lid van MVM en peilde de mening van de MVM over de kwestie dat abortus buiten de formatie werd gehouden. MVM ging hiermee akkoord op basis van een aantal voorwaarden, waaronder geen medewerking vanuit het kabinet voor een compromisvoorstel inzake abortus.¹⁰⁹

In 1976 dienden de PvdA en de VVD een nieuw wetsvoorstel inzake abortus in. Ondertussen had een nieuwe organisatie zich gevormd, namelijk *Wij Vrouwen Eisen*. Deze organisatie was opgericht door een aantal Dolle Mina's en een aantal MVM'ers waren aangesloten.¹¹⁰ Vanaf 1976 nam *Wij Vrouwen Eisen* (WVE) het voortouw in de abortusstrijd, terwijl Dolle Mina en MVM de acties van WVE steunden.¹¹¹ Zelf organiseerden beide organisaties geen grote acties meer. WVE organiseerde bijvoorbeeld een grote demonstratie op 18 december 1976, nadat het wetsvoorstel van de PvdA en de VVD was verworpen door de Eerste Kamer. (Zie afbeelding 1).¹¹²

1Afbelding 1. Protestdemonstratie van Wij Vrouwen Eisen te Amsterdam op 18 december 1976.

¹⁰⁶ Joyce Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984* ('s-Gravenhage 1986) 194.

¹⁰⁷ Soest en Besnyö, *Meid, wat ben ik bewust geworden*, 86; Atria, *Dolle Mina*, 18.

¹⁰⁸ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 115.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 205.

¹¹⁰ Van de Loo, *De vrouw beslist*, 144–145.

¹¹¹ Rossum, *'De gesubsidieerde revolutie?'*, 169–170.

¹¹² Han Singels, Protestdemonstratie van "Wij vrouwen eisen", Amsterdam 18 december 1976, Het Geheugen, https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view/protestdemonstratie-quot-wij-vrouwen-eisen-quot--han-singels?query=abortus&page=1&maxperpage=36&coll=ngvn&period=1976%2C1980&json_actions%5B%5D=facets&identifier=RIJK02%3A369582 (9 juni 2022).

Conclusie

Al met al, werkten Dolle Mina en MVM bij veel acties samen en waren er dus veel overeenkomsten tussen beide groeperingen. De grootste verschillen zaten in de focus van de actiegroep en hun visie op de emancipatie van de vrouw. MVM zet in op een netwerkstrategie, zoals benoemd in hoofdstuk 1. Dit is terug te zien bij het Emancipatiebeleid waar verschillende leden van MVM binnen de PvdA druk uitoefenden op premier Den Uyl. MVM oefende invloed uit via een klassieke lobbystrategie, buiten het publieke oog, in combinatie met een publieke handtekeningenactie.

De acties van Dolle Mina waren publiekelijk en regelmatig choquerend om zoveel mogelijk aandacht voor de actie te genereren. Daarnaast voerde Dolle Mina meer actie voor abortus, terwijl MVM vooral arbeidsgerelateerde problematiek wilde aanpakken. Wanneer beide groeperingen samen actievoerden, waren de acties gemoedelijk, maar groots, zoals ‘Op de vrouw af’ en werden er compromissen gesloten over de actiepunten. De strategieën en het karakter van de twee organisaties die zijn vastgesteld in het vorige hoofdstuk zetten dus de toon voor het type acties dat zij voerden.

Dit hoofdstuk ging in op de tweede stap uit het model van Huberts, namelijk de beïnvloeding van politieke beslissingen door beide actiegroepen. Bij de Wet gelijk loon was te zien dat Dolle Mina en MVM een wet wilden veranderen, oftewel de oude wet was stap één van het model. Ondanks de inactiviteit van de Nederlandse overheid op dit onderwerp was er geen consensus. De macht voor de verandering van de Wet gelijk loon lag niet bij de keuzes van individuen, maar bij het systeem, zoals de derde dimensie van Lukes weergeeft. De collectieve actie van Dolle Mina en MVM kaartte de ongelijkheid aan, zodat de wetsverandering op de politieke agenda kwam te staan.

Wet afbreking zwangerschap was een heen-en-weer tussen stap één en twee van het model, aangezien bij nieuwe wetsvoorstellen de feministische organisaties net zolang protesteerden totdat abortus uit het Wetboek voor Strafrecht werd gehaald. Er was dus sprake van een duidelijk conflict waarbij Dolle Mina en MVM invloed probeerden uit te oefenen op de politiek. De actie ‘Op de vrouw af’ was een voorbeeld van een actie, waarbij MVM en Dolle Mina draagvlak wilde creëren voor hun actiepunten en een mentaliteitsverandering in de Nederlandse maatschappij teweeg te brengen. MVM en Dolle Mina streefden erna met hun demonstraties en protestacties om de nationale opinie op hun hand te krijgen om zo de probleemstroom te beïnvloeden.

Hoofdstuk 3: ‘Politiek beleid is beïnvloedbaar?’

Aan de vooravond van de tweede feministische golf had Nederland een politieke verschuiving doorgemaakt. De twee regeringspartijen PvdA en KVP hadden een zwaar verlies geleden bij de verkiezingen van 1967, terwijl nieuwe partijen zoals D’66 en de Boerenpartij hadden gewonnen. De ontzuiling werd duidelijk zichtbaar en de media definieerden de uitkomsten als een systeemcrisis; een roep om de vernieuwing van het politieke bestel. Binnen de PvdA gaf de zelftwijfel ruimte voor de opkomst van een vernieuwingsbeweging genaamd Nieuw Links.¹¹³ Een jaar later richtte Joke Smit, Man Vrouw Maatschappij op en stapten de feministen een veranderde politieke arena in.

De ‘jaren zestig’ waren laat ingezet in de politiek sfeer, zorgde deze progressieve golf voor een gunstige situatie voor de actiegroepen? Welke invloed van beide actiegroepen is af te leiden uit parlementaire documenten? Om deze invloed vast te stellen kijk ik naar hoe een oorspronkelijk voorstel veranderde door de acties van Dolle Mina en MVM. Een oorspronkelijk voorstel kan tevens het ontbreken van het probleem op de politieke agenda zijn.

Emancipatiebeleid

Het kabinet-Den Uyl heeft een reputatie als het meest progressieve kabinet. Eén van de vooruitstrevende besluiten van het kabinet, het Emancipatiebeleid, was niet in de eerste plaats de verdienste van het kabinet-Den Uyl zelf. De landelijke politiek had in eerste instantie geen aandacht voor de emancipatie van de vrouw.¹¹⁴ De regeringsverklaring van 28 mei 1973 sprak niet van vrouwenemancipatie en de ontwikkeling van een dergelijk beleid.¹¹⁵ De opheffing van ongelijkheid en achterstand was leidend in het beleid van het kabinet-Den Uyl. Hieronder viel de ongelijkheid in inkomen, bezit, kennis en macht. In de regeringsverklaring was geen directie aandacht voor de bestaande ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in bijvoorbeeld loon en onderwijskansen.¹¹⁶

Vijf maanden later agendeerde MVM op haar lustrum, 27 oktober 1973, het Emancipatiebeleid bij premier Den Uyl, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk. Het Emancipatiebeleid was een idee van Joke Smit. Zij zag een hiaat in de gelijkheidsprincipes uit de regeringsverklaring van het kabinet-Den Uyl. Bovendien zat in de nieuwe regering maar één vrouw, Irene Vorrink, als minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne. Smit vond dat één

¹¹³ Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig* (Amsterdam 2006) 203–210.

¹¹⁴ Doorne-Huiskes e.a., *Van privéprobleem tot overheidszorg*, 62.

¹¹⁵ Philip van Praag, ‘Tien jaar emancipatiebeleid’, *Beleid en Maatschappij* 1 (1985) 3–12, aldaar 5–6.; Verslag der handelingen van Tweede Kamer der Staten-Generaal (Hierna: HTK), 1973-1974.

¹¹⁶ HTK, 1973-1974, 1565.

vrouw niet alle eisen van de feministische beweging kon trekken.¹¹⁷ De focus van de actie lag op het realiseren van de Emancipatie Commissie (EK) en Smit en MVM hadden nog geen inhoudelijke ideeën voor het Emancipatiebeleid. Binnen MVM werd de werkgroep Politiek omgevormd tot de werkgroep Emancipatiebeleid die zich richtte op het ontwikkelen van een emancipatiebeleid. Zij boden dit programma aan, aan de EK.¹¹⁸

Op 12 februari 1974 stelde het PvdA-Tweede Kamerlid, Aad Kosto, als eerste een vraag over het emancipatiebeleid.¹¹⁹ Kosto vroeg onder andere naar de procedure van het samenstellen van de stuurgroep en naar het instellen van een instituut voor emancipatievraagstukken.¹²⁰ Vier dagen eerder was de ministerraad akkoord gegaan met de instelling van een Nationale Adviescommissie voor de Emancipatie van de Vrouw. Tussen november en februari was de regering de noodzaak gaan inzien van een emancipatiebeleid, maar het instituut stond niet in de planning.¹²¹ Kosto verwees in zijn vraag niet naar de eisen van MVM waarvan één eis, een wetenschappelijk instituut was.¹²² Het lijkt geen toeval te zijn dat zijn vraag overlapte met de eis van MVM. Hij steunde de ideeën van Smit en was getrouwd met MVM'er Anneke Reuvekamp.¹²³ Een dag later, op 13 februari, beloofde minister Van Doorn het instituut in overweging te nemen en de Kamer over het besluit van de regering te informeren.¹²⁴

Uiteindelijk gaf Den Uyl antwoord in de Eerste Kamer naar aanleiding van vragen gesteld door Eerste Kamerlid Jan Broeksz van de PvdA over het instituut voor Emancipatievraagstukken,¹²⁵ namelijk dat de eerste adviesaanvraag aan de Nationale Adviescommissie Emancipatie over de instelling van het instituut zou gaan. De regering vond het instituut wenselijk, maar wilde dus een advies van de Emancipatie Commissie afwachten.¹²⁶ Een advies is er nooit gekomen, net als het instituut.

MVM was goed vertegenwoordigd in de EK. Joke Smit, Aad Kosto, lid van de Hoge Raad Huib Drion en Ien van den Heuvel namen plaats in de commissie.¹²⁷ Van den Heuvel trad in 1975 aan als eerste vrouwelijke partijvoorzitter van de PvdA. Het partijbestuur wilde van de PvdA een 'actiepartij' maken en zocht contact met de vrouwenbeweging,

¹¹⁷ Vuijsje, *Joke Smit*, 271–272.

¹¹⁸ Oostrum en Aktiegroep Man-Vrouw-Maatschappij, *MVM 1968-1988*, 114–115.

¹¹⁹ HTK, 1973-1974, 2415-2416.

¹²⁰ Ibidem, 2416.

¹²¹ Doorne-Huiskes e.a., *Van privéprobleem tot overheidszorg*, 66.

¹²² Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 242.

¹²³ Vuijsje, *Joke Smit*, 308.

¹²⁴ HTK, 1973-1974, 2455-2456.

¹²⁵ Verslag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (Hierna: HEK), 1974-1975, 68.

¹²⁶ HEK, 1974-1975, 98.

¹²⁷ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 244.

antikernwapenbeweging en de milieubeweging. Van den Heuvel was een boegbeeld van de sterke feministische stroming binnen de partij waardoor premier Den Uyl moeilijk om haar heen kon.¹²⁸

Verder valt geen directe invloed te vinden in de parlementaire stukken van zowel MVM als Dolle Mina op het emancipatiebeleid, desalniettemin is de invloed evident. MVM zette met de actie in op zowel de probleemstroom als de politieke stroom. Enerzijds gebruikte MVM haar netwerk om in de politieke stroom invloed uit te oefenen. Anderzijds kaartten zij het probleem aan door collectieve actie. Beide onderdelen van de actie zetten druk op individuen met macht, in het bijzonder op premier Den Uyl, waardoor de bal ging rollen voor het Emancipatiebeleid.

De regeringsverklaring wees op geen enkel plan van het kabinet voor de emancipatie van de vrouw. De nationale politiek had geen oog voor het probleem, totdat de handtekeningactie van MVM dit op de politieke agenda zette en de Verenigde Naties, 1975 tot ‘Jaar van de Vrouw’ uitriep. Het progressieve kabinet wilde niet dat Nederland als moderne natie zou achter blijven, het liefste wilde zij zelfs een voortrekkersrol hebben.¹²⁹

Dit blijkt uit een nabeschouwing door het ministerie van Sociale Zaken op het ontstaan van de Emancipatie Commissie. ‘Het Jaar van de Vrouw’ zou de aanleiding zijn geweest voor de Emancipatie Commissie¹³⁰ en niet het maatschappelijke probleem van de achtergestelde positie van de vrouw. Een groot gedeelte van de politieke interesse ging niet verder dan ‘emancipatie moet’. Geen zichzelf respecterende partij kon tegen het emancipatiebeleid zijn.¹³¹ In 1973 hadden MVM, Dolle Mina en andere feministische organisaties al een zodanige maatschappelijke mentaliteitsverandering teweeg weten te brengen dat Den Haag niet achter kon blijven.

Kortom, MVM en Dolle Mina waren al een aantal jaar bezig met de probleemstroom; het probleem van de emancipatie van de vrouw aankaarten. De politieke stroom draaide bij door de lobby binnen de PvdA toen zij in de regering kwamen. Daarna kon MVM zelfs invloed uit oefenen op de beleidsstroom, doordat een groot gedeelte van de Emancipatie Commissie leden van MVM waren.

¹²⁸ Ruud Koole ‘Partijvoorzitter tussen en regeringsverantwoordelijkheid: Ien van den Heuvel (1927-2010)’, 134-135, In: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis, Waar visie ontbreekt, komt het volk om* (Amsterdam 2011).

¹²⁹ Doorne-Huiskes e.a., *Van privéprobleem tot overheidszorg*, 73–74.

¹³⁰ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Vrouw en Rijk: het emancipatiebeleid van de Rijksoverheid* (Den Haag 1986) 7.

¹³¹ M. van Staveren, *De emancipatie-expeditie: de zwaartste etappe. Epiloog na zestien jaar Emancipatieraad* (Den Haag 1997) 9-10.

Wet gelijk loon

Rond dezelfde tijd als het Emancipatiebeleid diende de minister van Sociale Zaken, Jaap Boersma, het voorstel Wet gelijk loon voor mannen en vrouwen in. Deze wet had een langere voorgeschiedenis dan het Emancipatiebeleid. In 1958 trad het verdrag van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) in werking. Artikel 119 stelde dat iedere lidstaat gelijke beloning voor mannelijke en vrouwelijke werknemers voor gelijke arbeid handhaafde. De lidstaten zouden tot 1961 hebben om dit te implementeren, zoals benoemd in het vorige hoofdstuk. In het Europees Sociaal Handvest, een mensenrechtenverdrag opgesteld door de Europese Raad, werd eveneens gelijke beloning voor gelijke arbeid opgenomen.¹³²

In het decennium erna vond de overheid allerlei manieren om de ratificatie te vermijden. Nederland had een groot concurrentievoordeel door de lage lonen voor vrouwen waardoor werkgevers druk bleven zetten op de regering om de lonen laag te houden. Bovendien wilden de Nederlandse vakbewegingen liever niet dat het al schaarse loon naar gelijk loon voor vrouwen ging.¹³³ Tijdens de opkomst van MVM en Dolle Mina was een wet voor gelijke beloning nog steeds niet geratificeerd en beide groeperingen namen dit punt op in hun actieprogramma. Zo besteedden Dolle Mina en MVM daar aandacht aan tijdens de actie ‘Op de Vrouw af’ in 1970.

In 1973 kon de Nederlandse overheid de *non consensus* niet langer ontkennen en kwamen drie stromen bij elkaar. De probleemstroom uitte zich in de staking van de Optilon-vrouwen en de demonstraties die daarop volgden samen met MVM, Dolle Mina en de Rooie Vrouwen, zoals beschreven in hoofdstuk twee.¹³⁴ Bijna alle ambtenaren van Sociale Zaken zetten hun handtekening onder de petitie van de actiegroepen voor gelijke beloning.¹³⁵

De politieke stroom vertaalde zich in de supranationale druk vanuit de Europese Commissie. Zij kondigde aan dat ze Nederland voor het Europees Hof zouden brengen door middel van een inbreukprocedure als Nederland artikel 119 niet zou implementeren.¹³⁶ Tegelijkertijd bracht de Sociaal-Economische Raad (SER) een advies uit aan minister Boersma over gelijke beloning voor mannen en vrouwen; de beleidsstroom. Zij adviseerde om een wet voor gelijk loon door te voeren.¹³⁷ Deze beleidsopening bracht minister Boersma ertoe om op 27 augustus 1974 het wetsontwerp in te dienen.

¹³² Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Hierna: KTK) 1973-1974, 13031 Wet gelijk loon voor vrouwen en mannen, nr. 3, Memorie van Toelichting (Hierna: MvT) 4.

¹³³ Van der Vleuten, ‘Dure vrouwen, dwarse staten. De Europese sandwich en de nationale boemerang’, 91–92.

¹³⁴ Oostrum en Aktiegroep Man-Vrouw-Maatschappij, *MVM 1968-1988*, 29.

¹³⁵ Dolle Mina, *Rebelse meiden blijven strijden* (Den Haag 1974) 11.

¹³⁶ Van der Vleuten, ‘Dure vrouwen, dwarse staten. De Europese sandwich en de nationale boemerang’, 92.

¹³⁷ Sociaal-Economische Raad, ‘Advies inzake gelijke beloning voor mannen en vrouwen uitgebracht aan de minister van Sociale Zaken’, (19 oktober 1973).

In dit wetsontwerp stond dat een vrouwelijke werknemer recht heeft op een loon gelijk aan het loon van een mannelijke werknemer voor arbeid van gelijke waarde. Tevens werd er een commissie aangesteld die advies kon geven op verzoek van de vrouwelijke werknemer of de werkgever over het loon. Ambtenaren konden echter geen beroep doen op deze wet.¹³⁸

In november 1973 stelde PvdA-Tweede Kamerlid Ep Wieldraaijer vragen over een wet voor gelijke beloning.¹³⁹ Een andere PvdA'er, Nel Barendregts, kwam tevens op voor vrouwenrechten. Ze was tussen 1967 en 1977 lid van de Tweede Kamer voor de PvdA. Zij was formeel nooit lid van MVM, maar wel een sympathisant. Rond haar ontstond een zogenoemd steunclubje van MVM'ers die haar informeerde over relevante MVM-punten voor Tweede-Kamerwerk. Onder anderen, Constant Kool de man van Joke Smit, was daarbij betrokken.¹⁴⁰ MVM beschouwde haar als 'hun' Kamerlid die altijd de belangen van de MVM verdedigde.¹⁴¹ Zo liet Barendregts zich kritisch uit over het wetsontwerp Wet gelijk loon voor mannen en vrouwen. Ze vond dat de wet niet ver genoeg ging, aangezien vrouwen niet alleen op het gebied van loon werden gediscrimineerd. Barendregts eiste dat de minister ook antidiscriminatiewetgeving ging opstellen, ze vroeg hem niet te wachten tot de werkgroep met resultaten zou komen.¹⁴²

Daarnaast diende Tweede Kamerlid Erwin Nypels van D'66 een amendement in op het wetsvoorstel. In het wetsvoorstel waren ambtenaren niet meegenomen en het amendement zou ambtenaren ook onder de wet brengen. De regering had gezegd dat het niet nodig was, omdat vrouwen en mannen al langere tijd gelijk loon kregen bij de Rijksoverheid. Het ging Nypels niet om de principes van de Rijksoverheid, maar om de praktijk bij het indienen van het amendement. Vanuit onder andere MVM was D'66 op de Memorie van Antwoord geweest: 'Het doet er niet toe, op welke wijze, bijvoorbeeld door inschaling in een lager gewaardeerde functie, dit te lage loon tot stand is gekomen.'¹⁴³ Nypels wees erop dat deze situatie zich ook kan voordoen bij gemeenten en de provincies.¹⁴⁴

De Kamer verwierp het amendement van Nypels. Het voorstel werd zonder stemming aangenomen.¹⁴⁵ Hieruit blijkt enerzijds dat de regering de wet als formaliteit zag, anderzijds was er veel steun voor de wet. Het voorstel, zoals ingediend door de minister, is praktisch

¹³⁸ KTK 1973-1974, 13031 Wet gelijk loon voor vrouwen en mannen, nr. 1, Koninklijke Boodschap, 1-3.

¹³⁹ HTK 1973-1974, 12507 Vaststelling van Hoofdstuk XV (Sociale Zaken en Volksgezondheid), 747.

¹⁴⁰ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 99.

¹⁴¹ Ibidem, 213.

¹⁴² HTK 1974-1975, 13031 Wet gelijk loon voor vrouwen en mannen, 1722-1724.

¹⁴³ KTK 1973-1974, 13031 Wet gelijk loon voor vrouwen en mannen, nr. 5, Memorie van Antwoord (Hierna: MvA) 6.

¹⁴⁴ HTK 1974-1975, 13031 Wet gelijk loon voor vrouwen en mannen, 1798.

¹⁴⁵ HTK 1974-1975, 13031 Wet gelijk loon voor vrouwen en mannen, 1814-1815.

zonder wijzigingen aangenomen. MVM drong op 8 oktober 1974 bij de Tweede Kamercommissie voor Sociale Zaken er op aan het wetsontwerp niet als hamerstuk te behandelen. MVM zag dat sanctiemogelijkheden tegen discriminerende werkgevers ontbraken. Hiermee heeft de commissie niets gedaan. Eveneens de inspanningen van verschillende Kamerleden veranderden de wet niet.

Al met al, kwam de politieke stroom als laatste samen met de beleids- en probleemstroom. Het probleem was al vijftien jaar eerder vastgesteld bij het tekenen van het verdrag van Rome. Daarna brachten MVM en Dolle Mina wederom het probleem onder de aandacht. MVM kon invloed uitoefenen binnen de SER waardoor de beleidsstroom de oplossing naar voren bracht. De internationale politieke druk, de politieke stroom, zorgde uiteindelijk ervoor dat het wetsontwerp op tafel kwam.

Wet afbreking zwangerschap

De abortuskwestie speelde een vergelijkbare rol in de tweede feministische golf als het vrouwenkiesrecht tijdens de eerste feministische golf. Abortus werd een politiek heet hangijzer waarbij het voornamelijk om het principe van ‘de vrouw beslist’ draaide; het serieus nemen van de machtsverhouding tussen de seksen en vrouwen als politieke actoren.¹⁴⁶ Voor de oprichting van MVM en Dolle Mina spraken vooral individuele vrouwen en artsen zich uit over abortus. Binnen de politiek waren D’66 en PvdA bezig met het vraagstuk door onder andere het Vrouwenkontakt van de PvdA en de NVSH, terwijl de andere partijen vooral nog bezig waren met anticonceptie.¹⁴⁷

In februari 1969 vond het eerste grote Kamerdebat over abortus plaats. Alle partijen, behalve de PPR, namen een voorlopig standpunt in. Staatssecretaris van Volksgezondheid, Roelof Kruisinga, deed in dit debat een toezegging voor het instellen van een commissie.¹⁴⁸ Deze commissie zou gaan bezighouden met een onderzoek naar de medische en sociale betekenis van abortus en een advies geven over wettelijke veranderingen.¹⁴⁹ In april 1969 stuurde het bestuur van MVM een brief naar staatssecretaris Kruisinga, ondertekend door Joke Smit. In de brief zei het bestuur dat ze blij was met de toezegging van een commissie over de herziening van de wetgeving. Kruisinga had al gezegd dat daar medici en juristen in zouden komen, maar MVM vroeg of er ook andere mensen toegevoegd konden worden, zoals

¹⁴⁶ Mieke Aerts, ‘Laten zien hoe onmisbaar we zijn: De vrouwenstaking van 1981’, 21-22 in: Marian van der Klein en Saskia Wieringa (red.), *Alles kon anders: Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005* (Amsterdam 2006).

¹⁴⁷ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 128–129, 142–143.

¹⁴⁸ Ibidem, 156.

¹⁴⁹ Ibidem, 159–160.

vertegenwoordigers van vrouwenorganisaties. De staatssecretaris antwoordde dat hij vrouwen die op de hoogte waren van de praktische sociale problematiek zou uitnodigen voor de commissie.¹⁵⁰ De installatie van de commissie, commissie-Kloosterman, vond pas een jaar later plaats op 21 januari 1970. De commissie bestond uit zeven vrouwen en vijf mannen die allemaal deskundigen waren, zoals juristen, artsen, theologen en maatschappelijk dienstverleners.¹⁵¹

Jan Lamberts, PvdA-kamerlid en partijgenoot Hein Roethof diende in 1970 het eerste wetsvoorstel aangaande abortus in. Lamberts liet vanaf het begin merken dat hij vond dat de instelling van de commissie alleen maar zorgde voor vertraging.¹⁵² Hij noemde dat het Vrouwenkontakt van de PvdA al had aangedrongen op een initiatie wetsvoorstel en uit verschillende onderzoeken was gebleken dat zowel vrouwen als artsen achter een verruiming van de toenmalige wet stonden. De voorzitter van het Vrouwenkontakt was sinds 1969 Ien van den Heuvel.¹⁵³ Ien van den Heuvel was een belangrijk sleutelfiguur binnen de PvdA voor MVM, zoals al eerder benoemd. Zij was geen actief lid van de MVM, maar haar denkbeelden reflecteerden MVM-gedachtegoed.¹⁵⁴

Het wetsontwerp van Lamberts-Roethof legaliseerde abortus en het was aan de vrouw en haar huisarts om samen een keuze te maken.¹⁵⁵ Dit eerste wetsontwerp was één van de vele voorstellen. Vanuit het regeerakkoord van het kabinet-Biesheuvel kwamen de ministers Van Agt en Stuyt met een restrictief voorstel waarbij abortus alleen mogelijk was als de geestelijke of lichamelijke gezondheid van de vrouw in gevaar was.¹⁵⁶ Het kabinet viel en in 1972 trad het kabinet-Den Uyl aan. Om samen te kunnen regeren kwamen de KVP/ARP en PvdA tot een compromis: er lagen al twee wetsontwerpen (Stuyt/Van Agt en Lamberts/Roethof) alleen Kabinet- Den Uyl wilde niet het voorstel Stuyt/Van Agt overnemen. Daarom werd deze ingetrokken en zouden KVP en ARP een initiatiefvoorstel indienen en dan zou de Kamer beide voorstellen tegelijkertijd bespreken. Abortus werd met deze compromis een gewetenskwestie en kwam niet voor in de regeringsverklaring.¹⁵⁷

De Bloemenhovenaffaires lieten de kwestie zowel maatschappelijk als politiek escaleren. Minister van Justitie, Dries van Agt, probeerde tweemaal de abortuskliniek Bloemenhove te sluiten. Dit leidde tot de bezetting van de kliniek door honderden vrouwen

¹⁵⁰ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 146.

¹⁵¹ Ibidem, 159.

¹⁵² HTK 1969-1970, 10300 Vaststelling van hoofdstuk XV (Sociale Zaken en Volksgezondheid) 1945-1946.

¹⁵³ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 102.

¹⁵⁴ Ibidem, 211.; Ien van den Heuvel, 'Een vrouwenorganisatie in de Partij van de Arbeid, moet dat?', *Socialisme en Democratie* 29 (1972) 3, 110-113.

¹⁵⁵ KTK 1969-1979, 10719 Wijziging strafbepalingen zwangerschapsverstoring, nr. 3, MvT.

¹⁵⁶ KTK 1971-1972, 11890 Wet afbreking zwangerschap, nr. 2 (1971-1972), 6-7.

¹⁵⁷ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 200-201.

door toedoen van Wij Vrouwen Eisen (WVE).¹⁵⁸ In de Kamer lagen ondertussen drie wetsontwerpen op tafel: één van de VVD, één van de PvdA (de voorstellen van VVD en PvdA werden later samengevoegd) en één van de KVP/ARP. Geen één van de wetsontwerpen voldeed aan de eisen van de WVE. In 1974 verwoordden Dolle Mina en MVM deze eisen in een gesprek met premier Den Uyl.¹⁵⁹

Tijdens de debatten over de twee voorstellen waren voornamelijk vrouwen aan het woord. Kamerleden van de PPR, PSP en CPN uitten in dit debat voornamelijk kritiek op de toezichtscommissie die moest controleren of artsen genoeg toezagen op de aard van de besluiten van de vrouw. Zij vonden dat de beslissing volledig bij de vrouw moest liggen. Dit reflecteerde het gedachtegoed van WVE.¹⁶⁰ D'66 ging mee in deze standpunten, maar Kamerlid Jan Beekmans verwierp het 'baas in eigen buik'-gedachtegoed. Een arts moest in staat zijn een eigen beslissing te nemen. Desalniettemin was D'66 bereid om mee te werken aan het wetsvoorstel.¹⁶¹ De Tweede Kamer nam de wet aan na zes dagen debat over de twee voorstellen. In de Eerste Kamer pleitten Ien van de Heuvel en Edward Brongersma (PvdA) voor het voorstel. Toch kwam het voorstel van de PvdA-VVD niet door de Eerste Kamer door de tegenstem van acht VVD'ers.¹⁶²

Er was geen tijd voor een nieuw wetsontwerp, want nieuwe verkiezingen waren aanstaande. Elke partij had een abortusstandpunt opgenomen in hun verkiezingsprogramma van 1977, zo had de PSP de eisen van WVE rechtstreeks overgenomen. Abortus werd een strijdpunt tijdens de verkiezingen. Het CDA (voormalig KVP, CHU en ARP) en VVD namen in hun regeerakkoord op dat ze voor 1 januari 1979 met een wetsontwerp kwamen. Een achtergesloten-deuren politiek hield de invloed van belangengroepen buiten.¹⁶³ Een intentionele keuze van de coalitiepartijen. Het kabinet gebruikte haar macht om de politieke agenda naar eigen hand te zetten.

Het voorstel Ginjaar/De Ruiters (CDA en VVD) was een compromisvoorstel waarbij abortus niet uit het Wetboek van Strafrecht werd gehaald en alleen mocht plaatsvinden in een ziekenhuis of kliniek met vergunning. Tevens was er een verplichte bedenktijd van vijf dagen en verplichte registratie door de arts.¹⁶⁴ In de Kamerdebatten zette D'66'er Elida Wessel-

¹⁵⁸ Van de Loo, *De vrouw beslist*, 150–151.

¹⁵⁹ Oostrum en Aktiegroep Man-Vrouw-Maatschappij, *MVM 1968-1988*, 107.

¹⁶⁰ HTK 1976-1977, 13909 Wet afbreking zwangerschap, 13253 Wet afbreking zwangerschap, 5437-5440, 5446-5548, 5449-5453.

¹⁶¹ *Ibidem*, 5470-5472.

¹⁶² Joyce Outshoorn, *De politiek strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 230-233.

¹⁶³ *Ibidem*, 241-246.

¹⁶⁴ KTK 1979-1980, 15475 Wet afbreking zwangerschap, nr. 8, Gewijzigd ontwerp van wet.

Tuinstra zich in om abortus weer te linken aan emancipatie. Wessel was lid van MVM¹⁶⁵ en diende verschillende moties en amendementen in samen met de PvdA. Alleen de motie over vergoeding van abortus door het ziekenfonds werd aangenomen.¹⁶⁶

De coalitiepartijen, de gevestigde macht, stemden voor het wetsontwerp; alle andere partijen stemden tegen.¹⁶⁷ Twee van de doelen van zowel de MVM als Dolle Mina waren behaald, namelijk een verruiming van de abortuswetgeving en de vergoeding van abortus door het ziekenfonds. Eén van de grootste tegenstanders van abortus, het CDA, zorgde uiteindelijk ervoor dat de wet werd aangenomen. Door collectieve actie bleef abortus op de politieke agenda staan. Het kabinet wilde dit punt van de agenda werken, zodat er ruimte was voor ‘echte’ politieke debatten. Een compromisvoorstel was de oplossing, omdat christendemocraten niet aan de kant geschoven wilden worden door onvermijdelijke sociale trends.¹⁶⁸

Vanaf het begin van de jaren zeventig liep de praktijk al niet meer gelijk met de wet, aangezien de opgerichte abortusklinieken illegale handelingen verrichtten. Dolle Mina en MVM brachten dit probleem tevens al jaren onder de aandacht. De commissie van experts, de beleidsstroom, viel weg door de val van het kabinet-Biesheuvel. Na de verkiezingen van 1972 was het aan de Kamer om voorstellen in te dienen en de ministers deden niets. Wederom was de politieke wil er bij de progressieve partijen en de VVD. Er waren genoeg beleidsopeningen geweest. De coalitiepartijen van kabinet-Van Agt waren uiteindelijk de sleutelactoren die de wetgeving op de politieke agenda kregen.

Conclusie

Concluderend is de invloed van MVM en Dolle Mina die valt af te leiden uit parlementaire stukken wisselend. Bij het emancipatiebeleid was die invloed het meest duidelijk, waarbij eerst geen sprake was van een bestand voornemen en na collectieve actie het kabinet de eisen van MVM grotendeels realiseerde. Hierbij speelde de internationale druk door het VN ‘jaar van de vrouw’ ook een rol. De drie stromen kwamen samen waardoor MVM als sleutelactor het emancipatiebeleid op de politieke agenda kreeg.

Bij zowel Wet gelijk loon als Wet afbreking zwangerschap lag de mate van invloed een stuk complexer. Wet gelijk loon lag immers al jaren op de plank te wachten op de Nederlandse regering na het ondertekenen van het EEG-verdrag. Het is de vraag of de bal is gaan rollen

¹⁶⁵ Van Steen, *De vergeten actiegroep Man Vrouw Maatschappij*, 41.

¹⁶⁶ Outshoorn, *De politiek strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 269.

¹⁶⁷ HTK 1980-1981, 15475 Wet afbreking zwangerschap, 2319.

¹⁶⁸ James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1997) 175-177.

door de acties van Dolle Mina en MVM of door de internationale druk vanuit de Europese Commissie. De staking en demonstratie van de Optilonvrouwen en de actiegroepen zorgden voor meer urgentie, aangezien burgers de ongelijkheid eveneens als probleem zagen. Het verder uitstellen van de wet was door een samenloop van de drie stromen niet meer mogelijk: de samenleving zag het probleem, de SER adviseerde een verandering in beleid en de politieke druk nationaal en internationaal was groot. De wet werd zelfs zonder stemming aangenomen.

De abortuswetgeving heeft veel verschillende voorstellen gekend en was een jarenlange politieke strijd. Deze wetgeving laat zien dat een beleidsopening niet altijd leidt tot directe politieke hervorming. Dit punt heeft lang op de politieke agenda gestaan, terwijl de stromen meerdere keren bij elkaar kwamen. Sleutelactoren, in de vorm van coalitiepartijen, waren nodig voor nieuwe wetgeving.

Ondanks dat deze hervorming vaak is toegeschreven aan Dolle Mina is dat niet duidelijk af te leiden uit de parlementaire stukken. Dolle Mina had in tegenstelling tot MVM geen eigen leden in de Tweede Kamer of een direct netwerk binnen politiek partijen. Daarnaast nam WVE het voortouw in de abortusstrijd; een voortvloeiende uit Dolle Mina-leden. Beide actiegroepen waren verenigd in WVE en hadden dus dezelfde eisen. Een klein gedeelte van de eisen werd overgenomen in de uiteindelijke wet. De mate van invloed op de politiek van beide groepen is dus niet van elkaar te onderscheiden.

Conclusie

Na meer dan tien jaar emancipatiestrijd was de wetgeving voor abortus verruimd, hadden mannen en vrouwen recht op gelijk loon voor gelijke arbeid en was de overheid actief bezig met emancipatiezaken door middel van de Emancipatie Kommissie. Nederland had significante veranderingen ondergaan met betrekking tot de emancipatie van de vrouw. In dit onderzoek zijn de twee belangrijkste actiegroepen van de tweede feministische golf besproken; Man Vrouw Maatschappij en Dolle Mina. Wat was hun rol in deze veranderingen? Hoe had Man Vrouw Maatschappij invloed op de wettelijke hervormingen ter bevordering van de emancipatie van de vrouw ten opzichte van de Dolle Mina's tijdens de tweede feministische golf in Nederland?

Om te beginnen waren er duidelijke verschillen in de structuur, strategie, middelen en het netwerk. Dolle Mina was een losse, egalitaire organisatie; van een duidelijke structuur was nauwelijks sprake. De plaatselijke afdelingen bepaalden op welke actiepunten zij de focus op legden. Dolle Mina gebruikte voornamelijk de vernieuwende prikacties om veel media-aandacht te genereren om zo het grote publiek en de politiek te bereiken. Daarentegen was MVM een hiërarchische vereniging met veel vaststaande structuren en meer financiële middelen. MVM gebruikte lobby en het politieke netwerk van hun leden als strategie om hun actiepunten bij de politiek onder de aandacht te brengen. Daarnaast deden ze ook mee aan 'traditionele' demonstraties.

Deze keuzes voor strategie en organisatievorm door beide organisaties beïnvloedden verschillende stromen uit het raamwerk van Kingdon. MVM vestigde haar aandacht meer op de politieke stroom. Zij waren als lobbyorganisatie onderdeel van de politieke stroom. Joke Smit moedigde leden aan lid te worden van een vakbond of politieke partij, zodat MVM dat netwerk kon gebruiken om haar belangen te behartigen. In de praktijk vond de belangrijkste lobby plaats binnen de PvdA waar bijvoorbeeld Hedy d'Ancona toegang had tot de partijtop en verschillende PvdA-Kamerleden lid of sympathisant van MVM waren. Denk hierbij aan Nel Barendregts en Ien van de Heuvel. Deze netwerkstrategie combineerde MVM met collectieve actie en samenwerkingen met meerdere feministische organisatie om de druk te verhogen.

Dolle Mina probeerde haar invloed uit te oefenen op de probleemstroom door haar actiepunten, haar problemen, aan te kaarten met behulp van media-aandacht. Dolle Mina organiseerde spraakmakende en provocerende acties, zoals het nafluiten van mannen en een inval bij vrouwenartsen. Hiermee bereikten ze echter meer het grote publiek dan de politiek. Zo zorgde Dolle Mina ervoor dat de dagelijkse praktijk veranderde, waaraan de politiek de wetgeving diende af te stemmen. Na de actie 'Op de vrouw af' kwamen bijvoorbeeld

honderdzeventig telefoontjes binnen bij de abortuscentrale. Vrouwen wilden abortus, terwijl dit nog illegaal was. Beide actiegroepen beïnvloedde ook wel de andere stromen, oftewel MVM beïnvloedde ook de probleemstroom en Dolle Mina politieke stroom. MVM zette zich bijvoorbeeld in voor demonstraties en Dolle Mina had contact met verschillende politici.

Wat deze drie casussen tevens laten zien is dat invloed niet maar één dimensie heeft, zoals blijkt uit de theorie van Lukes. MVM en Dolle Mina waren niet de enige factoren in het teweegbrengen van hervormingen. Instituties, zoals de Verenigde Naties, zorgden voor internationale druk inzake emancipatievraagstukken. De structuren in de politiek zorgden bij de Wet afbreking zwangerschap dat een kabinet na een lange aanloop in korte tijd een wet kon doorvoeren. Het waren niet uitsluitend de keuzes van individuen waardoor het parlement tot wettelijke hervormingen kwam.

Kortom, Dolle Mina en MVM hadden op verschillende wijze invloed op de besproken wettelijke hervormingen. De actiegroepen hadden elkaar nodig om hervormingen teweeg te brengen. Ze beïnvloedden allebei een andere stroom waarna de beleidsstroom moest samen komen met de beïnvloede probleem- en politieke stroom. De actiepunten van beide organisaties overlaptten bovendien grotendeels, waardoor de emancipatiehervormingen vaak een ‘winst’ voor beide waren. Het verschil was dus geen remmende factor, maar versterkte de feministische beweging.

Ondanks dat MVM en Dolle Mina worden gezien als de twee belangrijkste organisaties van de tweede feministische golf waren er nog veel andere organisaties die op verschillende manieren invloed probeerden uit te oefenen. Dit onderzoek beperkt zich tot maar twee perspectieven en het is daarom te betwijfelen of generaliserende uitspraken over de tweede feministische golf passend zijn. Tevens brengen de parlementaire bronnen een beperking met zich mee, omdat het uitoefenen van invloed op en binnen de politiek vaak achter gesloten deuren gebeurt. De duidelijke verbindingen tussen verschillende Kamerleden en MVM wijzen daar al op. Op basis van alleen geschreven bronnen is het onwaarschijnlijk om de gehele invloed van een organisatie in beeld te brengen.

In de Nederlandse literatuur is er een debat over het succes van de tweede feministische golf. Enerzijds zou de feministische beweging weinig van haar doelstellingen hebben bereikt, volgens Van Rossum. Anderzijds beargumenteren Bleijenbergh, Van den Brink, Oldersma en Roggeband dat Nederland wat betreft emancipatie voorop liep. Beide stromingen doen generaliserende uitspraken over de feministische beweging in haar geheel.

Uit dit onderzoek blijkt dat voor de drie besproken beleidsterreinen Dolle Mina en MVM succesvol zijn geweest in uitoefenen van hun invloed; een gedeelte van hun

doelstellingen waren behaald. Dat neemt niet weg dat andere invloeden ook een rol speelden, zoals internationale druk. Het succes wordt bevestigd door de ‘triangle of empowerment’ van Bleijenbergh en Roggebrand die terug te zien is in de Nederlandse situatie. Met de aanstelling van de Emancipatie Kommissie was de driehoek compleet. Daarnaast hebben meerdere vrouwelijke Kamerleden, zich ingezet voor de actiepunten van de feministische beweging en kon de MVM invloed uitoefenen via de PvdA. Deze driehoek van factoren maakte de feministische beweging tevens tot een succes.

Binnen de internationale literatuur beschrijft Evans een situatie in de Verenigde Staten waarbij de National Organization of Women (NOW) een vergelijkbare rol innam als MVM. Tevens wijst zij op de interne versnippering, zoals bij Dolle Mina. Het was volgens haar een combinatie van lobby, participatie en collectieve actie van de feministische beweging waardoor verandering ontstond. In Nederland volgde MVM een zelfde patroon, daarentegen gebruikte Dolle Mina een andere strategie. Meerdere strategieën konden dus tot positieve resultaten leiden.

Door een vergelijkend perspectief toe te passen op deze twee actiegroepen blijkt dat, ondanks de versnippering waar verschillende academici op wijzen, overeenkomsten in actiepunten groter waren dan de verschillen. Concluderend hebben zowel MVM als Dolle Mina ervoor gezorgd dat een gedeelte van hun actiepunten werd gerealiseerd, al dan niet door tactische of onvoorziene samenwerking. De internationale politieke druk en het élan van de jaren zeventig werkten daarbij in hun voordeel. Het is juist het samenspel tussen de drie stromen die voor hervormingen zorgde.

Als eerste kan dit onderzoek een aanzet zijn tot verder onderzoek naar de invloed van de feministische beweging, aangezien zij ook doelstellingen had op het vlak van wet- en regelgeving die hier niet zijn onderzocht, zoals de Antidiscriminatiewet, de inhoud van verschillende nota’s van de Emancipatie Kommissie en de Tweeverdienerswet. Bovendien is de vraag relevant welke andere organisaties succesvol zijn geweest in het uitoefenen van invloed en hoe zij hebben geopereerd? Invloed omhelst immers veel facetten waarbij elke organisatie op een eigen manier handelt. Dit hangt samen met het gegeven dat de feministische beweging van de tweede feministische golf versnipperd was en veel organisaties zich richtten op afzonderlijke thema’s. Was een één-probleem-strategie in meer of minder mate succesvol?

Ten tweede is Dolle Mina met haar smaakmakende acties blijven hangen in het collectieve geheugen van Nederland. In de huidige literatuur is Dolle Mina één van de vele organisaties of onderwerpen waar auteurs aandacht aan besteden. Een overzichtswerk van alle acties en haar impact op de Nederlandse samenleving ontbreekt hierin nog. Een onderzoek naar

alle plaatselijke afdelingen, met daarbij de opkomst en ondergang van Dolle Mina zou een waardevolle toevoeging zijn aan de literatuur.

Als laatste heeft de huidige feministische beweging nog veel stappen te maken. Verschillende actiepunten zijn veertig jaar later nog steeds geen realiteit. Zo stredden Dolle Mina en MVM voor gratis kinderopvang, abortus verwijderen uit het Wetboek van Strafrecht en volwaardig parttime werken. Abortuswetgeving staat wereldwijd weer onder druk en is in meerdere landen teruggedraaid en zo zijn er meer CEO's in Nederland die Peter heten dan vrouwelijk CEO's. Al met al, hebben MVM en Dolle Mina succesvolle stappen gezet in de emancipatie van de vrouw, maar is de race nog niet gelopen.

Bibliografie

Primaire bronnen

Archief Man Vrouw Maatschappij

Archief MVM, collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (hierna: Atria), inventarisnummer 44, informatie MVM-festival, oktober 1973.

Archief MVM, Atria, inventarisnummer 44, MVM-Nieuws november 1973.

Archief MVM, Atria, inventarisnummer 122, Concept Statuten 1968.

Archief MVM, Atria, inventarisnummer 122, Statuten 1978.

Archief MVM, Atria, inventarisnummer 162, ledenlijsten van 1976 tot en met 1980.

Archief MVM, Atria, inventarisnummer 163, ingevulde vragenlijsten 1979.

Archief MVM, Atria, inventarisnummer 191, stukken van de werkgroep antidiscriminatiewetgeving 1974.

Archief MVM, Atria, inventarisnummer 321, Nieuwsbulletin Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, oktober 1970.

Collectie Dolle Mina

Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 1, Bijeenkomst landelijke coördinatiegroep, 18 april 1970.

Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 1, Open brief van Dolle Mina aan de Raad van State van het Koninkrijk der Nederlanden te 'S-Gravenhage, januari 1972.

Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 1, Notulen landelijke coördinatievergadering, 19 december 1970.

Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 14, Tekst houdende de geschiedenis van de emancipatie van de vrouw en het ontstaan van Dolle Mina.

Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 16, Verschillende brieven naar de plaatselijke afdelingen, 1973.

Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 17, 'Werkende Wijvenplan', 1973-1974.

Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 35, Intern Rapport van Dolle Mina over op de vrouw af 1970.

Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 35, Statuten: 'Op de vrouw af', 10 september 1970.

Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 35, Verschillende notulen van de coördinerende werkgroep 'Op de vrouw af'.

Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 37, HP de Tijd 14 november 1970

Collectie Dolle Mina, Atria, inventarisnummer 62, Het Vrije Volk, 12 november 1973.

Parlementaire stukken

Tweede Kamer

Verslag der handelingen van Tweede Kamer der Staten-Generaal (Hierna: HTK) 1969-1970, 10300 Vaststelling van hoofdstuk XV (Sociale Zaken en Volksgezondheid).

HTK, 1973-1974, Regeringsverklaring.

HTK 1973-1974, 12600 Vaststelling van hoofdstuk XVI (Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk) van de rijksbegroting voor het dienstjaar.

HTK 1973-1974, 12507 Vaststelling van Hoofdstuk XV (Sociale Zaken en Volksgezondheid).

HTK 1974-1975, 13031 Wet gelijk loon voor vrouwen en mannen.

HTK 1976-1977, 13909 Wet afbreking zwangerschap en 13253 Wet afbreking zwangerschap.

HTK 1980-1981, 15475 Wet afbreking zwangerschap.

Kamerstuk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Hierna: KTK) 1969-1970, 10719 Wijziging strafbepalingen zwangerschapsverstoring, nr. 3, MvT.

KTK 1971-1972, 11890 Wet afbreking zwangerschap, nr. 2 (1971-1972).

KTK 1973-1974, 13031 Wet gelijk loon voor vrouwen en mannen, nr. 3, Memorie van Toelichting (Hierna: MvT).

KTK 1973-1974, 13031 Wet gelijk loon voor vrouwen en mannen, nr. 1, Koninklijke Boodschap.

KTK 1973-1974, 13031 Wet gelijk loon voor vrouwen en mannen, nr. 5, Memorie van Antwoord (Hierna: MvA).

KTK 1979-1980, 15475 Wet afbreking zwangerschap, nr. 8, Gewijzigd ontwerp van wet.

Eerste Kamer

Verslag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (Hierna: HEK) 1974-1975, 13100 algemene politieke beschouwingen over de rijksbegroting voor het dienstjaar 1975.

HEK 1974-1975, 13100 algemene politieke beschouwingen over de rijksbegroting voor het dienstjaar 1975.

Beeldmateriaal

Han Singels, Protestdemonstratie van "Wij vrouwen eisen", Amsterdam 18 december 1976, Het Geheugen, <https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view/protestdemonstratie-quot-wij-vrouwen-eisen-quot--han-singels?query=abortus&page=1&maxperpage=36&coll=ngvn&period=1976%2C1980&json.actions%5B%5D=facets&identificer=RIJK02%3A369582> (9 juni 2022).

Literatuur

- Aerts, Mieke, 'Laten zien hoe onmisbaar we zijn: De vrouwenstaking van 1981', 21-22 in: Marian van der Klein en Saskia Wieringa (red.), *Alles kon anders: Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005* (Amsterdam 2006).
- Bakhtadze, Irina, 'National Organization of Women (NOW) in Defense of Women's Rights in America', *Journal in Humanities* 1 (2012) 55–60.
- Bleijenbergh, I. L. e.a., 'Een nieuwe onderzoeksagenda? Emancipatiebeleid, mainstreaming en ongelijkheden vanuit internationaal perspectief', *Tijdschrift voor genderstudies* 3 (2009) 2–4.
- Bleijenbergh, Inge, en Conny Roggeband, 'Equality machineries matter: The impact of women's political pressure on European social-care policies', *Social Politics* 14 (2007) 437–459.
- Bogers, Irma, *Mannen opzij, vrouwen vooruit?: de geschiedenis van Dolle Mina (1970-1980)* (Nijmegen 1983).
- Dolle Mina, *Rebelse meiden blijven strijden* (Den Haag 1974).
- Doorne-Huiskes, Anneke van (Johanna) e.a., *Van privéprobleem tot overheidszorg: emancipatiebeleid in Nederland* (Zoetermeer 2017).
- Duits, Linda, *Dolle mythes: een frisse factcheck van feminisme toen en nu* (Amsterdam 2017).
- Duyvendak, Jan Willem, Hein-Anton van der Heijden, en Ruud Koopmans, *Tussen verbeelding en macht: 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992).
- Evans, Sara, *Tidal wave: How women changed America at century's end* (New York 2010).
- Franceschet, Susan, 'Explaining Social Movement Outcomes: Collective Action Frames and Strategic Choices in First- and Second-Wave Feminism in Chile', *Comparative Political Studies* 37 (2004) 499–530.
- Geerlings, Lonneke, 'Bra Burners'. De korsetverbranding van Dolle Mina in trans-atlantisch perspectief', *Leidschrift: Vrijheid, gelijkheid, zusterschap. De tweede feministische golf* 30 (2015) 53–78.
- Gelb, Joyce, en Marian Lief Palley, *Women and Public Policies: Reassessing Gender Politics* (Princeton 1996).
- Hellema, Duco, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012).
- Hooghe, Marc, 'De invloed van de milieubeweging op het milieubeleid : Neo-corporatisme of culturele vernieuwing?', *Res Publica* 37 (1995) 93–108.
- Howlett, Michael, M. Ramesh, en Anthony Perl, *Studying public policy: policy cycles & policy subsystems* (3rd ed; Don Mills, Ont ; 2009).

- Huberts, L.W.J.C. 'Moraal en Macht: Integriteit en kwaliteit van besturen in theorie en praktijk' (Amsterdam 2019).
- Kennedy, James, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1997).
- Koole, Ruud, 'Partijvoorzitter tussen en regeringsverantwoordelijkheid: Ien van den Heuvel (1927-2010)', 134-135, In: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis, Waar visie ontbreekt, komt het volk om* (Amsterdam 2011).
- Lukes, Steven, *Power: A Radical View* (London 2004).
- Meijer, Irene Costera, 'Smit, Johanna Elisabeth (1933-1981)' Huygens ING, 'Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland' (2019)
<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Kool-Smit> (9 juni 2022).
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Vrouw en Rijk: het emancipatiebeleid van de Rijksoverheid* (Den Haag 1986),
- Oostrum, Wilhelmina Rosalie Dina en Aktiegroep Man-Vrouw-Maatschappij, *MVM 1968-1988: spoor van vernieuwing* (Utrecht 1988).
- Outshoorn, Joyce, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984* ('s-Gravenhage 1986).
- , 'Half werk. Vrouwenbeweging, emancipatie en politiek, 1950-1990', *Leidschrift: Nederlanders en hun gezagsdragers. Politieke cultuur in Nederland 1950-1990* 17 (2002) 35–52.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, 'Hoeveel vrouwen zijn economisch zelfstandig?', (11-12-2020) <https://digitaal.scp.nl/emancipatiemonitor2020/hoeveel-vrouwen-zijn-economisch-zelfstandig> (24-01-2022).
- Ribberink, Anneke, 'De tegenstrijdige impact van de tweede feministische golf' 18.
- , *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters: een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM), 1968-1973* (Hilversum 1998).
- Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig* (Amsterdam 2006).
- Rossum, Henriët van, *'De gesubsidieerde revolutie?': de ontwikkeling van de Nederlandse vrouwenbeweging van 1968 tot 1989* (Oosterbeek 1991).
- , 'De gesubsidieerde revolutie? Geschiedenis van de vrouwenbeweging in Nederland.' In: Jan Willem Duyvendak, Hein-Anton van der Heijden en Ruud Koopmans (red., *Tussen verbeelding en macht: 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992) 161-180, aldaar 168.
- Soest, Marjo van, en Éva Besnyö, *Meid, wat ben ik bewust geworden: vijf jaar Dolle Mina* (Den Haag 1975).

Steen, Agnes van, 'De vergeten actiegroep Man Vrouw Maatschappij', *Leidschrift: Vrijheid, gelijkheid, zusterschap. De tweede feministische golf* 30 (2015) 31–52.

Van de Loo, Vilan, *De vrouw beslist: de tweede feministische golf in Nederland* (Wormer 2005).

Van der Vleuten, J. M., 'Dure vrouwen, dwarse staten. De Europese sandwich en de nationale boemerang', *Nemisis* 4 (2002) 89–96.

Van Praag, Philip, 'Tien jaar emancipatiebeleid', *Beleid en Maatschappij* 1 (1985) 3–12.

Vuijsje, Marja, *Joke Smit: biografie van een feministe* (Amsterdam 2010).

Krantenartikelen

De Groene Amsterdammer 'Haan De Geus kraait: het komt vanzelf goed', (29-11-2003)
<https://www.groene.nl/artikel/haan-de-geus-kraait-het-komt-vanzelf-goed> (24-01-2022).

NRC, 'Emancipatie van vrouwen is volgens De Geus voltooid', (17-11-2003)
<https://www.nrc.nl/nieuws/2003/11/17/emancipatie-van-vrouwen-is-volgens-de-geus-voltooid-7662406-a622510> (24-01-2022).